

Кўплар Усмон Юсуповнинг миллати ва ижтимоий келиб чиқиши билан кизикишади. Унинг онаси Ойнисо опа — ўзбек, тошлоклик хунарманд-тўкувчининг кизи бўлган. Отаси Юсуф ака эса — тожик, Каптархонадаги вакф ерда батраклик қилган. Усмон Юсупов 1900 йилда тугилган. Ота-онаси фарзандимиз халифа Усмондай ақлли, доно бўлсин, оиламизга бахт ва фаровонлик келтирсин, деган яхши ният билан унга Усмонжон деб исм қўйишди.

Юсуф ака 1916 йилда оиласи билан Ковунчига (ҳозирги Янгийўл шаҳри) кўчиб келади. Усмон шу ердаги пахта заводида оддий ишчи бўлиб ишлаб бошлайди.

1923 йилда Усмон Анастасия Большаковага уйланди. Икки йилдан кейин оила ўғил кўриб, исмини Аскар (Леонид) қўйди. Лекин Усмон билан Анастасиянинг турмушлари бўлмади. Аскар яқинда Москвада вафот этди. У тарих фанлари доктори, СССР Фанлар академияси тарих институтининг профессори эди.

1929 йилда Усмон украин кизи, комсомол фаоли Юлия Степаненкога уйланиб, умрининг охиригача у билан бирга яшади. Эр-хотин беш фарзанд кўришди. Ҳозир халқ хўжалигининг турли соҳаларида меҳнат қилаётган бу фарзандларининг томирида ўзбек, тожик ва украин халқларининг қони бор.

Усмон Юсупов ҳаёти мобайнида амалга оширган энг сўнгги тадбир агросанрат комбинатининг директори сифатида Ўзбекистонда ўтган белорус адабиёти ва санъати ўн кунлигида катнашган Белоруссия делегациясини 1966 йил 24 апрелда қабул қилгани бўлди. Маълум бўлишича, делегация аъзоларидан тўрт киши уруш йиллари Тошкентга эвакуация қилинган бўлиб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг ўша пайтдаги биринчи котибини яхши билишар экан. Меҳмонлар -Халқободдаги богда кун бўйи бўлишиб, ўйнаб-қулиб, дам олиб кетишди.

Икки кундан кейин юқоридан бир дўкай кўнгирок қилиб, Усмон Юсупов шаънига ҳақоратомуз сўзлар айтди. У каттик изтиробга тушиб, кечаси билан ухлай олмади. 26 апрель кун кечкурун инсулт бошланиб, ўнг қўли ва оёғи шол бўлиб, тилдан қолди. Тўшакда ўн кун кимирлай олмай ётди. Шифокорлар, хотини ва фарзандлари бутун чораларни кўришганига, беморнинг ўзи ҳам ҳаракат қилганига қарамай, қўл-оёғини қисман бўлса-да кимирлата олиш, сўзлаш қобилиятини биров бўлса-да тиклаш имконияти бўлмади.

Тошкентдаги зилзила муносабати билан 27 апрелда Л. И. Брежнев ва А. Н. Косигин Ўзбекистон пойтахтига келишди. Ўшанда улар Мирзачўлдаги янги давлат

хўжаликларида ҳам бўлишиб, Усмон Юсуповнинг ховлиси ёнидан ўтиб кетишган эди. Лекин ўзлари яхши билган, ёнма-ён ишлашган, партия Марказий Кўмитаси аъзоси, СССР Олий Кенгаши депутати, Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи котиби бўлган Усмон Юсуповнинг олдига бирров кириб, холидан хабар олишни, кўнглини кўтаришни, кандай ёрдам керак, деб сўрашни лозим топишмади.

6 майда — Усмон ака кўз имоси ва соглом кўли билан бутун оила аъзоларининг тўпланишини илтимос килди. Уларнинг ҳаммаси каравот атрофига келиб ўтиришганда, бутун кучи, иродасини ишга солиб, гапиришга ҳаракат килди, лекин бир огиз ҳам сўз айтолмади. Шундан кейин у чап кўлини кўтарди-да, бармоқларини жамлаб мушт килиб, ҳаммага кўрсатди — бу унинг, бир бўлиб, хамжихатлик билан яшанглар, дегани эди... Кейин панжасини ёйиб, юзига аста фотиха тортди — бу унинг, мен тамом бўлдим, хаётдан кетаяпман, дегани эди.. У юзидан кафтини олганида болалари хўнграб йиглаб юборишди...

Бир кундан кейин, 1966 йил 7 май соат 11.30 да Усмон Юсупов хаёт билан видолашди. Куннинг иккинчи ярмида Янгийўлга Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси бюросининг Ш. Р. Рашидов бошлик аъзолари келишиб, мархумнинг оила аъзоларига таъзия билдиришди. Юлия Леонидовна, Усмон Юсупович ётиб қолишдан бир неча кун аввал соглиги ёмонлашаётганлигини олдиндан сезиб, Ўзбекистон раҳбарларига охириги илтимосимни етказгин: мени Кафанов майдонига, узок вақт бирга ишлашган дўстларим — Йўлдош Охунбобоев, Собир Рахимов, Сергей Емцов, Хамид Олимжон, Абрам Бродскийнинг ёнига дафн этишсин, деб илтимос қилганлигини айтди. Бирок раҳбарлар ўзаро маслаҳатлашиб, бу мумкин эмаслигини, уни таникли кишилар ётган Чигатой кабрстонига дафн этиш мақсадга мувофиқлигини маълум қилишди.

8 Май куни эрталаб дафн комиссиясининг аъзолари келишди. Юлия Леонидовна кўзида ёш билан яна уларга мурожаат этиб, эрининг сўнги илтимоси хақида гапирди. Яна рад жавобини олди. Шундан кейин у бошка хонага кириб, болаларини йигди ва оталарининг сўнги васиятини жумхурият раҳбарларига етказганлигини, лекин улар бу ишга рози бўлмаганликларини айтди. «Улар отангизни Кафанов майдонига дафн этилишига эътироз билдиришмаяпти, Чигатой кабрстонини таклиф қилишмаяпти,— деди она.— Унинг сўнги илтимосини бажаролмаганимдан виждоним қийналаяпти. Нима қилсам экан?» Ўғил ва қизлар йиглаб, оналарини рози бўлишга кўндиришди.

Тобутни Тошкентга олиб.келиб, хайрлашиш учун «Баҳор» концерт залига қўйишди. Чигатой (хозир Фаробий) кабрстонига, Хамрокул Турсункулов билан ёнма-ён дафн қилишди...

Усмон аканинг 66 йиллик хаёти кандай ўтди? У нималарни қилишга улгурдию, нималарга улгурмади, кандай ютуқларга эришдию, кандай- хатоликларга йўл қўйди? Тарихга кандай инсон бўлиб кирди? Бу ҳақда кўп кишилар ёзган ва гапирган.

Мен ҳам Усмон Юсуповни жуда яхши билардим. Менга партия ишига йўлланма берган шу киши бўлади. Биз у билан узок вақт бирга ишлашдик ва сўнги кунгача дўстона муносабатда бўлиб келдик. Шу боисдан унинг хаёти ва фаолияти хақида бир-икки огиз сўз айтишни ўзим учун ҳам қарз, ҳам фарз бўлган инсоний бурчим, деб билардим. Усмон Юсупович билан мен биринчи марта 1939 йилда Ўзбекистон комсомолининг Тошкентда бўлиб ўтган съездида сўзлашганман. У мажлислар орасидаги танаффусда вилоятларнинг вакиллари билан суҳбатлашди.

Ўша пайтда мен Москвадаги савдо институтини битириб хелиб, Бухоро вилоят матлубот уюшмасининг кадрлар бўлими бошлиғининг ўринбосари ҳамда ўқув комбинати мудири

бўлиб ишлардим. Бундаи ташкари, вилоят партия кўмитасининг штатсиз лектори эдим. Бухоро вилоят комсомол конференциясида жумхурият комсомоли съездига делегат этиб сайлангандим.

Усмон Юсупович Бухородан келган делегатлар билан учрашувда жойлардаги ишнинг ахволи билан кизикди, олдинда турган долзарб вазифалар хакида гапириб, маслахатлар берди.

Ташкилий масалалар кўрилаётганда, у делегацияларнинг раҳбарларини номзодларни муҳокама қилиш учун чақирди. Съездда бир нотик Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Кўмитаси биринчи котиби Фотима Йўлдошбоевани танкид қилиб, уни ижтимоий келиб чиқишини яширган, отаси катта бой бўлган, деб айблади.

Делегациялар раҳбарлари билан учрашувда у кўзига ёш олиб, отам оддий дехкон бўлган, мен уч ёшлигимда вафот этиб кетган, деб ишонтиришга ҳаракат қилди. Биз, бир неча киши уни қўллаб-қувватлаб, номзоди қўйилишини таклиф этдик. Усмон ака бу таклифга мойиллик билдирди. Лекин қарши кишилар ўз сўзларида каттик туриб, Йўлдошбоевнинг номзодини кўрсатмасликни талаб қилишди. Ўша пайтдаги вазиятни ҳисобга олиб, кўпчилик бу таклифга рози бўлди. Текширувда эса Фотима Йўлдошбоева тўғри гапирганлиги маълум бўлди. Шундан кейин бу аёл Кўкон шаҳар партия кўмитасининг биринчи котиби, Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг тарғибот бўйича котиби лавозимларида ишлади.

Фотима Хамидуллаевна Йўлдошбоева Гафур Гулом, Максуд Шайхзода, Хамид Олимжон ва бошқалар катори ўзбек халқининг Улуг Ватан уруши фронтларидаги ўзбекистонлик жангчиларга ёзган ва икки миллиондан ортиқ киши имзо чеккан, урушнинг энг оғир кунларида оддий аскар ва офицерларнинг руҳи ва жанговарлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга бўлган машҳур мактубнинг муаллифларидан саналади. Бундан ташқари, Ф. Йўлдошбоева 1943 йилда жангчиларга, совга-салом элтган Ўзбекистон делегацияси тарқибидега фронтга борган. Урушдан кейинги йилларда эса илмий-педагогик фаолият билан шугулланиб, Совет-Афғон муносабатлари тарихи мавзусида номзодлик диссертацияси ёқлади. Тошкент чет тиллар институтининг ректори, Тошкент Давлат дорилфунуни" шарқ факультети энг янги тарих кафедраси доценти бўлиб ишлаб, 1983 йилда 72 ёшида вафот этди.

Ўзбекистон комсомоли съезди тугагач, биз иш жойларимизга жўнаб кетдик. Орадан кўп вақт ўтмай, ўша йилнинг ноябрь ойида Бухоро вилоят партия кўмитасининг биринчи котиби Халил Турдиев комсомол фаоллари бўлган бизлардан ўн беш нафаримизни хузурига таклиф қилди. У халқаро ахврал мураккаблиги, чегараларимизда вазият кескинлашаётганлиги, ҳарбий қисмлардаги рммавий-сиёсий ишларга кўнгилли равишда комсомол фаолларидан бир нечасини юбориш мақсадга мувофиқлиги хакида гапирди. Биз, бир неча ййгит ўша ернинг ўзида ҳарбий хизматга бориш хакида ариза ёздик. Ҳарбий хизматга Бухородан 1939 йилнинг охирида жўнаб кетиб, 1946 йил бошида қайтиб келдим. Улуг Ватан урушининг биринчи кунидан охиригача фронтда бўлдим. Менинг ҳарбий хизматдан бўшаб, Ўзбекистонга қайтишим ҳам Усмон Юсуповичнинг ташаббуси билан боғлиқ.

Гап шундаки, уруш тугагач, 1945 йилнинг ёзида у бир неча офицерни партия ва совет ташкилотларидаги ишларда фойдаланиш учун ҳарбий хизматдан бўшатишни илтимос қилиб, И. В. Сталинга мурожаат этди (уларнинг рўйхати ҳам тавсия этилди). Илтимос қондирилди. Бу офицерлар ҳарбий хизматдан қайтишлари билан дарҳол турли лавозимларга тайинландилар.

Мен ўша йилнинг ноябрь ойида Тошкентга бир ҳафталик таътилга келдим. Бу пайтда мен чет элда эдим, алоҳида мақсадлардаги оператив харбий группага раҳбарлик қилардим.

Ўша пайтда Ўзбекистон ташқи ишлар вазири бўлиб ишлаган ёшликдаги дўстим Ёкуб Алиев мени Усмон Юсуповнинг олдида олиб кирди. У бафуржа суҳбатлашгач, менга Ўзбекистонга қайтишни таклиф қилди, бу ҳақда қамона хизмат қилаётган фронт қўмондонига хат ёзадиган бўлди. Шундай қилиб, мен 1946 йилнинг бошида Тошкентга қайтдим.

Иккинчи қуни мени Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг тарғибот бўйича қотиби М. Г. Ваҳобов қабул қилди. У. ё. Алиев ва мен ўқовлашиб Усмон Юсуповнинг хонасида бўлдик. У таърифнома, буйруқ ва бошқа ҳужжатларим билан танишгач, Мавлон Гаффоровичга мени Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси лектори ва Олий партия мактаби ўқитувчиси этиб расмийлаштиришни таклиф қилди.

Янги ишимда оқ йўл тилаётиб, шундай деди: «Сен армияда ва ўқишда тўплаган билим ва тажрибаларингдан қелиб чиқиб, партиявий-тарғибот ишларига ихтисослашмогинг керак». Кейик қўлимни қисиб, янги ишимда муваффақият тилади.

Шундай қилиб, Усмон Юсуповнинг хонасига офицер сифатида қириб, партия ходими бўлиб чиқдим.

Раҳбарнинг фаолиятида, қўпгина жихатларидан ташқари, муҳим бир омил — психологик томони бор. Уни обрўси қўп жихатдан биринчи дарси билан белгилана-диган муаллимнинг илк қадамига такқослаш мумкин. Болалар жуда таъсирчан, сезгир бўлишади. Ўқитувчи синфда биринчи бор қўришганда, уни тинглаб, қузатиб, у ҳақда ўз фикрларига эга бўладиларки, бу ўзгача муносабат билан ўқитувчи ўртасидаги муносабатни белгилаб беради.

Бу ўринда бевосита ўқувчи бўлмас-да, лекин партия раҳбари билан ҳам худди шундай ҳолат юз беради, дейиш мумкин. Раҳбарнинг обрўси, таъсири, меҳнатқашларнинг у ҳақдаги фикри, қўп жихатдан у ишга қандай қиришишига боғлиқдир.

Усмон Юсупов Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи қотиби бўлгач, аввало ўлка ҳаётининг энг муҳим муаммоси — сув ҳўжалиги билан шугулланди. У деҳқонларнинг ташаббусини маъқуллаб, қўллаб-қувватлади, партия ташқилотини, халқ оmmasини қатта сув ўқун қурашга қўтарди.

Бир йилдан кейин жамоа ва давлат ҳўжаликларида, туманларда ва вилоятларда маҳаллий сугориш тармоқлари қуриш бўйича ҳашар қенгайиб қетди. 1939 йилда 270 километр ўзунликдаги Катта Фаргона каналининг тарихда қирилмаган муддатда — 45 кун давомида ҳашар йўли билан қуриб битқазилиши халқ оmmasини, ижодий қирилларни илхомлантирди, улардаги меҳнат ташаббусқорлигини жўштирди, жумҳурият, партия ва шахсан Усмон Юсуповнинг мамлақатдаги, чет эллардаги обрў ва эътиборини оширди.

Ўша йили Ўзбекистон ССРнинг 25 йиллиги муносабати билан ва сугоришни, пахтақилиқни ҳамда халқ ҳўжалигининг бошқа соҳаларини ривожлантиришдаги ютуқлари ўқун Ўзбекистон Ленин ордени билан муқофотланди, бир неча минг меҳнат илгори ҳам ордени ва медаллар билан тақдирланди.

Маълумки, мураккаб, фақуллода вазиётларда инсоннинг иродаси, ахлоқий, маънавий қазилатларига эмас, балки гоёвийлиги, эътиқоди, самимияти ҳам синовдан ўтади.

Ўрушнинг дастлабки йиллари Россия, Украина ва Беларуссиянинг бир қатор вилоятларидан Ўзбекистонга ўруш туфайли ота-онасидан айрилган 250 минг бола, 270

та йирик завод, фабрика ва корхона, 700 га якин илмий муассаса, олий ўқув юрти, бадий жамоалар кўчириб келтирилди. Буларга муносабат махаллий рахбар ходимлар ва аҳоли учун синов бўлди.

Киска фурсатда хар бир корхона учун ишлаб чиқариш майдони топиб, усқуналарни ўрнатиб, фронт учун махсулот тайёрлашни йўлга қўйиш осон бўлмади. Жанг бўлаётган минтакалардан кўчириб келтирилган болаларга, ишчилар, инженер-техник ходимларга, фан, адабиёт, санъат арбобларига ва уларнинг оилаларига бошпана топиш, меҳнат ва ижод қилиш учун шарт-шароит яратиш янада мураккаброк бўлди.

Бу масалалар Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси бюросида муҳокама қилинганда, барча кишилар жумхуриятга вақтинчалик келаётганларни меҳмондўстлик билан кутиб олиш лозимлигини таъкидлашди, фақат айрим кишиларгина турар жой, озик-овқат етишмаслиги, бошқа имкониятлар ҳам чекланганлиги хақида гапирди. Шунда Усмон Юсупов ҳамма байналмилалчилигини намойиш қилиши зарурлигини айтиб, бундай бахоналарни рад этди. Эвакуация қилинганларни қабул этиш бўйича бир неча комиссия тузилди. Ўзбекистон аҳолиси келаётганларга самимий муносабат билдирди. Уларни ўз тугишганларидай қабул қилиб, бошпана, бзик-овқат, кийим-кечак беришди. Урушнинг оғир кунларидан бирида Усмон Юсупов шаҳар атрофидаги туманлар партия кўмиталари биринчи котибларини хузурига таклиф қилди. Хаммасини автобусга ўтказиб, заводларга олиб борди. Корхоналарда бўлишганда У. Юсупов биринчи навбатда ошхонага кириб, ишчилар учун тайёрланган овқатдан татиб кўрди, туман партия кўмиталари биринчи котибларидан ҳам шундай қилишни талаб этди. Ҳамма умумий овқатланиш ёмон йўлга қўйилганига, кўчиб келган ишчиларга дуруст гамжўрлик кўрсатилмаётганлигига ишонч ҳосил қилди.

Маиший муассасалар, турар жой ва бошқа шароитларни ҳам кўздан кечиришди. Хар бир туман маълум бир корхонага бириктирилди. Хар бир ишчи жамоасига иложи борича гамжўрлик кўрсатиш лозимлиги, уларнинг яшаши ва меҳнат қилишлари учун биринчи котиб шахсан жавобгарлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди.

Уруш йиллари Тошкент самолётсозлик ишлаб чиқариш бирлашмасида директорлик қилган, урушдан кейин эса Москвада ишлаб, 1989 йилда 85 ёшида вафот этган Афанасий Михайлович Ярунин менга бошқа бир воқеани хикоя қилиб берганди.

— Корхонамиз 1941 йилнинг кузида Тошкентга кўчириб келтирилгач, бир неча кундан кейин Юсуповнинг қабулига бордим,— деган эди у.— У менга пешвоз чиқиб, олий ҳиммат мезбондай кўш қўллаб сўрашди. Мен завод цехлари қаерларга ва қандай жойлаштирилганлигини, корхонада қанча одам борлигини, қандай ёрдам зарурлигини гапирдим. Усмон Юсупович, турар жойдан ҳам, озик-овқатдан ҳам, одамлардан ҳам ёрдам берамиз,— деди.

Мен:

— Раҳмат, Усмон Юсупович, тўғриси, бундай қабул қилишингизни қутмагандим.

Ўзингизга маълум, бу ёқда уруш кетаяпти, хар кимнинг ташвиши ўзига етарли,— дедим.

Юсупов жилмайди. Сухбат охирида елкамдан қучиб, қутилмаганда деди:

— Эртага бизда қурултой очилади. Сизни таклиф қиламан, Афанасий Михайлович! Мен унга бироз хайрон бўлиб қарадим. Котиб ҳазиллашаяпти шекилли,— деб ўйладим ичимда,— заводда ишлар бошдан ошиб-тошиб ётган бўлсаю, мен мажлисда ўтирсам.

Юсупов эса фикримни уққандай:

— Албатта, келинг,— деди жилмайиб,— афсусланмайсиз.

Эртаси куни курултойга бордим, очиги, бу ишни соф дипломатик мулохаза билан килдим — махаллий рахбарлар билан ўзаро муносабатда кибр-хавога берилмаслик керак, деб ўйладим.

Курултой президиумида одоб саклаб ўтирдим. Юсупов мени вилоят, туман микё-сидаги рахбарлар, илгор жамоа хўжаликларининг раислари, давлат хўжаликларининг директорлари билан таништирди. Хуллас, ўшанда бутун хаёлим заводда, ишлаб чиқариш жўш ураётган, станоклар очик майдонларда ишлаётган жойда бўлишига карамай, икки кун кимирламай мажлисда ўтиришимга тўғри келди. Ишчилар эса у ерда ёмгир куйиб турган шароитда биринчи харбий тайёрани йигишди.

Юсупов мени курултойга таклиф этиб нақадар доно иш килганлигини эса кейинрок тушундим. 1942 йилнинг киши Тошкентда дахшатли бўлди. Мамлакатнинг гарбий туманларидан юзлаб корхоналар, минг-минглаб болалар, ярадорлар кўчириб келтирилди. Марказдан галла келиши эса тўхтади. Колаверса, жуда киска пайтда бунча микдордаги одамлар оқимини бокишга етадиган озик-овкатни гамлаш учун олдиндан хисоб-китоб килишнинг ҳеч бир иложи йўқ эди. Бу масалада самолётсозлик заводи ҳам боши берк кўчага кириб колди. Охири ишчиларимизни бокиш учун ҳеч вако колмади. Рухим чўккан холда Марказий Кўмитага бордим, наинки, шахардаги умумий ахвол менга беш кўлдай маълум эди. Озик-овкат биринчи навбатда болалар ва ярадорларга бериларди, уларга ҳам етмаётган эди.

Бирок Юсупов мени яхши қабул килди. Гапларимни диққат билан тинглагач, деди: — Бугунок Самарқандга боргин. Иброхимовни эслайсанми, мен сени у билан курултойда таништирганман? Ўшанга мурожаат кил, у албатта ёрдам беради. Ўзбек халқининг яхши бир одати бор, кишини таниса, яхшилигини билса, бошига кулфат тушганида хамиша ёрдамини аямайди, сўнгги бурда нонигача беради.

Юсупов ҳақ бўлиб чикди. Самарқанддан уч вагон озик-овкат олиб келдим. Бу бизга пишикчиликка етиб олиш имконини берди.

Жумхуриятдаги барча саноат корхоналари фронт эҳтиёжлари учун махсулот ишлаб чиқарадиган килиб қайта жиҳозланди. Бир неча ой мобайнида бутун Ўзбекистон фронтга оддий милтик ўқидан тортиб, тайёрагача, парашютдан тортиб, минагача етказиб берадиган харбий аслахахснага айлантирилди. Бу ерда ишлаб чиқарилаётган озик-овкат махсулотлари, шунингдек уст-бош ва пойабзалнинг асосий қисми ҳам харбий қисмларга юборила бошланди. Йигитларнинг қарийб ҳаммаси фронтга жўнаб кетишди ёки харбий корхоналарда меҳнат қила бошлашди. Жанг майдонларида ўзбекистойлик 600 минг йигит халок бўлди.

Ўзбекистон меҳнатқашлари ўз ватанпарварлик бурчларини ана шундай бажариб, герман фашизми ва япон милитаризми устидан қозонилган галабага салмоқли хисса қўшдилар. Табиийки, барча ишларни Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси ва жумхурият ҳукумати ташкил этди ва раҳнамолик килди.

Партия ишидаги асосий бўгин — кадрлардир. Уларни танлаш, жой-жойига қўйиш- ва фойдаланиш, талабчанликни гамхўрлик билан қўшиб олиб бориш, мунтазам эътибор бериб, хатти-харакатларини ҳолисонило баҳолаш, лозим бўлган пайтларда кадрларни тухматдан, обрўсизланишдан саклаб, авлодларнинг бири иккинчисининг ўрнини эгаллашини, давомийлиги ва бирлигини таъминлаш энг муҳим вазифа саналади.

Биз шу билан фахрланамизки, жумхуриятимизда 30-йиллардаги, 40—50-йиллардаги катагон, урушдаги қатта йўқотишларга карамай, юзлаб ва минглаб халол, садокатли, меҳнатсевар, обрўли рахбар ходимлар етишиб чикди. Агар ўша даврдаги вилоят партия

кўмиталари биринчи котибларини эслайдиган бўлсак, биринчи навбатда Малик Абдураззоков, Мурод Жўрабоев, Сергей Константинович Емцов, СобирчКамояов, Турсун Камбаров, Абдураззок Мавлонов, Носир Махмудов, Карим Муқимбоев, Орзи Махмудов, Мансур Мирзаахмедов, Нор Ёкубов, Нуриддин Муродов, Каюм Муртозоев, Сирож Нуриддинов, Пиржон Сеитов, Халил Турдиев, Константин Константинович Шубладзе ва бошқаларни тилга олиш мумкин. Улар ҳаммаси барча билим, тажриба ва куч-қувватларини халқ иши учун сарфлаб, дунёдан ўтиб кетишди, ўзларидан яхши ном қолдиришди.

Биз, партия, уруш ва меҳнат фахрийлари, 40—50-йилларнинг кадрлари тез-тез тўпланиб, ўша даврларда қандай меҳнат қилганлигимизни, яшаганлигимизни эслаймиз. Кейинги йилларда баъзи раҳбарларнинг бузилиши, порахўрга, кўшиб ёзувчига айланиши оқибатида чўлу қурук барабар ёниб, минглаб халол ходимлар ва уларнинг оила аъзолари ҳибсга олинганлигига, жисмонан ва маънан топталганига чин юракдан ачинамиз ва бундай гайри қонуний, халқимиз шаънига доғ тушириши мумкин бўлган воқеалар ортик такрорланмаслиги учун жумҳуриятда олиб борилаётган тадбирларда холи-қудрат иштирок этаяпмиз.

Кадрларга қандай муносабатда бўлиш ва уларни қандай авайлаш лозимлиги хусусида бир мисол келтираман.

Жамил Акрамов САКУни (Ўрта Осиё Коммунистик дорилфунуни) битиргандан кейин Пахтаобод туман партия кўмитасига иккинчи котиб этиб сайланди. Биринчи котиб Элмуродов¹ камалганидан кейин, уни ҳам турли хил гуноҳларда айблай бошлашди. У Усмон Юсуповга мурожаат қилиб, текширув ўтказишни илтимос қилди. Марказий Кўмитанинг туманга келган масъул ташкилотчиси Иброхимов бошлиқ комиссия масалани ҳар томонлама ўргангач, Акрамов ишда бир қатор камчиликларга йўл қўйганлигини, лекин жиноят, лавозимини суиистеъмол қилмаганлигини аниқлади.

Шундан кейин Акрамовни Кизилтепа туман партия кўмитасига биринчи котиб қилиб жўиатишди. У ерда Ички ишлар вазирлиги туман бўлими бошлиғи Хамидов туман биринчи котибига қўнғирок қилиб, бир ишни қўриб чиқиш учун хонасига келишни таклиф қилади. Акрамов эса Хамидовга, ўзингиз туман партия кўмитасига келинг, деиди, у қўнмайди. Акрамов кадрларни ўрганиб, раҳбарлик ишларида фойдаланиш учун резервлар рўйхатини тузади ва Хамидовга юбориб, фикрини сўрайди.

У рўйхатни ўқиб чиқиб, қизиқ ташлайди. Бир неча кундан кейин уларнинг баъзи бирларини камаш хусусида биринчи котибнинг розилигини сўрайди. Туман партия кўмитасининг эътирозига қ.арамай, уларни қамокка олади. Бу масала туман партия кумитаси бюросида фаоллар иштирокида муҳокама қилинганда, Хамидов партия бадалини беш ой тўламаганлиги маълум бўлади. Уни ВКП(б) сафидан чиқаришади. Ички ишлар вазирлиги вилоят бўлими Бухоро вилоят партия кўмитасига хат ёзиб, Акрамов-ни Кизилтепада ва илгари Пахтаободда жиддий ҳатоликларга йўл қўйганликда айблайди. Масала дастлаб қараб чиқилганда уни ишдан олишга қарор қилишади. Акрамов яна Усмон Юсуповга мурожаат қилади. Шундан кейин эртаси қуни Тошкентдан етиб келган Иброхимов хат ва қарор лойиҳаси билан танишгач, унга Пахтаобод бўйича қўйилган айблар асоссиз эканлигини тасдиқлайди. Натижада Акрамов ўз лавозимида қолади. Шундан кейин у бир неча туманда партия ташкилотларига бошчилик қилади. Тошкент қишлоқ туманида биринчи котиб бўлиб ишлаётганида эҳтиётсизлик қилади — кекса большевик, уруш қатнашчиси бўлган отасига уй қуриб беради. Шу айби учун уни ишдан олишиб, Оккўргондаги давлат хўжалигига директор қилиб жўнатишади. Бу ерда яхши

ишлаб, хўжалик иктисодиётини кўтаради. Шундан кейин уни Сурхондарё вилоятининг Денов туманига жўнатиб, туман партия кўмитасининг биринчи котиби этиб сайлашади. Бу ерда уч йилда пахта хосилдорлигини гектаридан 25 центнердан 33 центнерга кўтаради. Туман барча ишлаб чиқариш кўрсаткичларини ортиги билан бажаради. Шу муносабат билан 1952 йилда Акрамовни Социалистик Меҳнат Каҳрамони унвонига тавсия этиш учун хужжатлар тайёрлана бошланади.

Шу орада ўша пайтда мамлакат пахтачилик вазири бўлиб ишлаётган, Тожикистонда иш билан юрган Усмон Юсупов Акрамовнинг уйига меҳмон бўлиб келади. Акрамов устозини зўр кувонч билан кутиб олади, кўй сўяди. Эски дўстлар йигилиб келишиб, дийдор кўришишади. Ажойиб зиёфатдан, юрак чигилларини ёзиб, дилдан сухбатлашганларидан кейин Усмон ака Душанбе оркалай Москвага учиб кетади.

Дўстининг уйидаги бу учрашув ва сухбат ўрток Юсуповга сиёсий жихатдан кимматга тушади. Акрамовни эса туман партия кўмитаси биринчи котиблигидан озод этишиб, фахрли унвон учун тайёрланаётган хужжатлари бекор қилинади.

У Тошкентдаги уйига қайтади. Маълум вақт ишсиз юради. 1956 йилда бўлса керак, Жамил ака менинг олдимга кирди. «Битта истагим бор,— деди у,— меҳнат қилишни хоҳлайман, шунга имконият яратиб берсангиз». Уни давлат хўжалигига директор этиб тайинладик. Кўп ўтмай Калинин тумани партия кўмитасининг биринчи котиби этиб сайлашди. 1957 йилда мен Москвага кетдим ва уни 30 йилга яқин кўрмадим.

Ж. Акрамов хатоликларга йўл қўйиб, уни тузатди, ножўя хатти-харакатларини афтига айтишганда, танқидни тўғри қабул қилди. Дехқонларни ва барча аҳолини жалб этиб, Каттакўргон сув омбори ва Тошкент яқинидаги бир қатор электр станциялар қурилишида иштирок этди.

Жамил Акрамов ҳозир 82 ёшда, пенсионер. Ҳамон тетик, меҳнат фахрийси сифатида жамоат ҳаётида фаол иштирок этиб, ёшларга ўз тажрибаларини ўргатапти.

Ўзбекистондаги уруш пайтидаги ва ундан кейинги йиллардаги аҳвол ВКП(б) Марказий Кўмитасининг эътиборини тортди. Шубҳасиз, жумҳурият меҳнатқашлари фронт ва Ватан олдидаги ўз бурчларини шараф билан бажардилар. Лекин шу нарса ҳам аниқки, урушнинг дастлабки йиллари пахта етиштириш қарийб уч баравар қамайиб кетди, (1940 йилда 1.416 минг тонна пахта тайёрланган бўлса, 1943 йилда 520 минг тонна тайёрланди). Ушбу масала ВКП(б) Марказий Кўмитасининг Ташкилий бюросида муҳокама этилганида раислик қилувчи А. Шчербаков Усмон акага шундай деган эди: «Нима қилаяпсиз, ўрток Юсупов, шундай қийин пайтда армия ва халқни иштонсиз қўймоқчимисиз?» Ўша муҳокамада У. Юсуповга ва жумҳурият Халқ КомиСсарлар Кенгаши Раиси Абдурахмоновга каттик хайфсан берилган эди.

Кейин иш секинлик билан тузатиб борилди. Объектив сабаблар эътиборга олинмади. ВКП(б) Марказий Кўмитаси Ўзбекистон бўйича яна иккита кескин қарор қабул қилиб, раҳбарларни огоҳлантирди ва жазолади.

И. В. Сталин Усмон Юсуповни ҳурмат қиларди, Берия билан у хизмат юзасидан боғланган, Микоян билан эса дўст эди. У. Юсупов бундан фойдаланиб, кўпинча масалаларни, ҳатто партия ташкилотларига дахлдорларини ҳам, шу кишилар орқали, яъни ҳукумат йўли билан халқ қилаверарди. Марказга унинг устидан шикоятлар туша бошлади.

Бундай шароитда жумҳуриятда нималар бўлаётганлигини чуқур ўрганиш, вазиятни сўғломлаштиришда ёрдам кўрсатиш учун 1949 йилнинг февралда ВКП(б) Марказий ч

Кўмитаси Сиёсий бюроси Ўзбекистон бўйича С. Д. Игнатъев бошлик Вакиллар аппаратини таъсис этади. У тахминан 20 кишидан иборат бўлган ўз ходимлари билан ўша йилнинг апрель ойида Тошкентга келиб иш бошлади.

Илгари Турккомиссия, кейин ВКП(б) Марказий Кўмитасининг Ўрта Осиё бюроси бўлган. Улар минтақадаги беш жумхурият худудида иш юритган ва 1934 йилда тугатилган. Бу гал факат Ўзбекистон бўйича ВКП(б) Марказий Кўмитасининг Вакиллар аппаратини таъсис этишди. Бунинг устига, у махаллий ташкилотлар билан маслахатлашилмай ва ташкилий жихатдан улар билан боғланмаган холда, бевосита ВКП(б) Марказий Кўмитасига итоат этадиган килиб (худди hozirgi тоғли Корабогдаги сингари) таъсис этилди. Акли-хуши жойида бўлган хар бир одам бу нима эканлигини ва ундан қандай мақсадлар кўзда тутилганлигини тушунарди.

Семен Денисович бунга қадар вилоят партия кўмитасини ва Белоруссия Компартияси Марказий Кўмитасини бошқарган эди. Тошкентга келиши билан дархол ишга киришиб кетди ва атрофига фаолларни жипслаштирди. Жумхурият ҳаётининг қарийб барча соҳасини ўрганиб, ҳаммаси ҳақида ВКП(б) Марказий Кўмитасига ҳисобот беришди. Шуни айтиш керакки, С. Д. Игнатъев ва унинг ходимлари айрим фойдали ишларни қилишди, гарчи баъзида улар билан жумхурият раҳбарлари ўртасида аниқ масалалар бўйича ихтилофлар юзага келиб, ўз вақтида бартараф этиб борилган бўлса ҳам. Роппа-роса бир йилдан кейин, 1950 йилнинг апрелида Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг пленуми бўлиб, Марказий Кўмита бюросидаги аҳвол муҳофаза қилинди. Уч кун мобайнида бюро аъзолари бир-бирини каттиқ танқид қилишди, содда қилиб айтганда, дўппбслашди. Ҳаммадан кўп «калтак» еган Усмон ака бўлди.

Шуниси галатики, пленумда бизлардан — вилоят партия кўмиталари котибларидан биронтамиз сўзламадик, факат жумхурият раҳбарларининг ўзлари бир-бирлари билан жиккамуш бўлишди. Пленум У. Юсуповни Марказий Кўмита биринчи котиби лавозимидан, А. Абдурахмоновни эса Вазирлар Кенгаши Раиси лавозимидан олди. Номзодлар тавсия этилаётганда эхтирослар яна жунбушга келди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси биринчи котиби лавозимига уч ўртокнинг номзоди тилга олинди. Лекин Усмон аканинг ҳурмати учун унинг таклифи инобатга олинди ва Амин Эрматович Ниёзов биринчи котиб этиб сайланди.

Унинг ўрнига — Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Президиуми Раислигига ўрток Юсупов Шароф Рашидовни тавсия қилди. Шу захоти бир нечта киши эътироз билдириб гапиришди. Бу лавозимга вилоят партия кўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаётган икки кишининг номзоди тавсия қилинди. Усмон Юсупов Шароф Рашидовнинг таржимаи холи ва ишига таъриф бериб, унинг номзодини кўллаб-қувватлашни каттиқ илтимос қилди. Шундан кейин кўпчилик овоз билан Ш. Рашидов сайланди.

Вазирлар Кенгаши Раислигига ҳам Усмон Юсуповнинг тавсияси билан Абдураззок Мавлоновни тайинлашди. Унинг номзоди устида тортишув бўлмади.

Шундай қилиб, жумхуриятнинг учта асосий лавозимига (Марказий Кўмита биринчи котиблигига, Олий Кенгаш Президиуми Раислигига ва ҳукумат бошличилигига) Усмон ака тавсия этган, хизмат зинасидан юқорилаб борганликлари учун биринчи навбатда шу одам олдида қарздор бўлган кишилар сайланди.

Шу пленумда С. Камолов кишлок хўжалиги бўйича, мен тарғибот бўйича Марказий Кўмита котиблари этиб сайландик (бунга қадар Наманган вилоят партия кўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлардим). Ярим йилдан кейин эса Тошкент вилоят партия кўмитасининг VI Пленумида (1950 йил 3—4 сентябрда) мени вилоят партия кўмитасининг

биринчи котиби этиб сайлашди. Ўша вақтда жумхурият Олий Кенгаши Раиси ҳам эдим. ВКП(б)нинг Ўзбекистон бўйича вакиллар аппаратини таркатиш хусусида ошкора айтган фикрим Марказқўмдан кетишимга бахрна бўлди.

Вакиллар аппарати 1951 йилнинг январда тугатилди. С. Д. Игнатъев ВКП(б) Марказий Кўмитаси ташкилий-партиявий ишлар бўлими мудирлари бўлиб ишлай бршлади. Бир йил ўтгач, уни СССР Давлат хавфсизлиги вазири этиб тайинлашди. Партия XIX съездида С. Д. Игнатъевни КПСС Марказий Кўмитаси котиби этиб сайлашди, айна пайтда у Давлат хавфсизлиги вазири вазифасини ҳам бажараверди.

Семен Денисович 1953 йилда сал бўлмаса отилиб кетай деди. Берия ўзидан масъулиятни соқит қилиш учун, С. Д. Игнатъевни «врачлар иши»ни яратишда айблади. Уни камаш учун рухсат берилишини сўраб Сиёсий бюробга мурожаат қилди.

Бирок синчиклаб текширганда шу нарса маълум бўлдики, С. Д. Игнатъевнинг бу ишга бевосита дахли йўқ экан, ўша кунлари инфаркт бўлиб шифохонада ётган экан.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг апрель (1950 йил) Пленумидан кейин Усмон Юсуповни И. В. Сталин қабул қилди. Шу суҳбатдан кейин СССР пахтачилик вазирлиги ташкил қилиниб, у вазир этиб тайинланди. Москвада яхши бир бинони беришди, пахтачилик ва сугориш бўйича энг тажрибали мутахассислар асосан Ўзбекистондан боришиб, шу вазирликнинг масъул ходимлари бўлишди.

Бу вазирликнинг ташкил этилиши ўз вақтида қилинган фойдали Иш бўлди. Гап шундаки, уруш йиллари давлат пахта захираси батамом тугаган эди. Уруш эса нефть, галла ва пахта армия ва халқ учун сув ва хаводек зарур эканлигини кўрсатди.

Америкада атом бомбаси яратилганлиги, япон шахарлари Хиросима ва Нагасакига ташланган бу дахшатли қуролнинг ҳамма нарсани йўқ қилувчи қучи, Черчиллнинг Фултондаги нутқи, НАТОнинг ташкил этилиши ва кечаги иттифокчиларимизнинг бошқа тажовузқорона қадамлари бутун дунё олдига «совук уруш»ни қўндаланг қилиб қўйди. Бундай шароитда мамлакат раҳбарлари душманларнинг хатти-харакатларини йўққа чиқариш, учинчи жаҳон урушига йўл қўймаслик ва мамлакатнинг ҳарбий-стратегик қуч-қудратини мустаҳкамлаш бўйича ишларни кенг қулоч ёйдириб юбордилар. Пахта учун қураш мана шу катта ишнинг асосий таркибий қисмларидан эди, яъни аҳолини қийим-кечак, озиқ-овқат билан, саноатни эса хом ашё билан таъминлашга, валюта учун пахта экспорт қилишни қўпайтиришга, давлат пахта захирасини тиклашга алоҳида эътибор берилди бошланди.

Вазирлик олдига мана шундай вазифалар қўйилган эди. Усмон Юсупов янги ишга унга хос бўлган гайрат-шижоат, қатъият билан қиришди. Мамлакатда пахта ишлаб чиқариш бир мунча қўпайди. Лекин афсуски, вазирлик фаолиятида айрим муваффақиятсизликлар ҳам юз берди. Юқори доираларда, нима учун пахта бўйича вазирлик бор-қу, гўшт, галла, сут, лавлаги ва бошқалар бўйича вазирликлар йўқ. деб бир-бирига ҳазил қилишарди. Табиийки, бундай гап-сўзлар ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ. Пахтачилик вазирлигининг таклифига биноан СССР Вазирлар Кенгаши 1952 йил 19 февралда РСФСР, Украина ССР ва Молдавия ССРнинг бир қатор вилоятларида пахта етиштириш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу қарорда қайси вилоятнинг қанча майдонга пахта экиши қуйидагича белгиланган эди: Ставрополда — 92.500 гектар, Краснодар ўлкасида — 172.500 гектар, Грозний вилоятида — 36.600 гектар, Догистон АССРда — 28.500 гектар, Шимолий Осетия АССРда — 5000 гектар, Кабардин АССРда — 8000 гектар, Ростов вилоятида — 85.000 гектар, Қрим вилоятида — 30.900 гектар, Сталинград вилоятида — 25.000 гектар, Астрахан вилоятида — 10.000 гектар, Украина

ССРда — 443.000 гектар. Молдавия ССРда — 5000 гектар.

Кейин маълум бўлишича, бу масала хал этилаётганда жумхуриятларнинг эътирозлари хисобга олинмаган экан. Бу зоналар учун мос келадиган пахта навларининг йўқлиги (асосан № 611—б ва № 1288 пахта навларини экишган) жойларда яхши шарт-шароит яратилмаганлиги ва моддий-техника таъминотидаги узилишлар мураккаб хо-латни юзага келтирди. Илгари галла, картошка, канд лавлаги ва бошка экинлар экиб, мўл хосил етиштириб келинган майдонлар пахта билан банд қилинган, ҳатто энг оз миқдорда ҳам хосил ололмадилар. Натижада жамoa ва давлат хўжаликлари, МТСлар катта иқтисодий зарар кўришди. Шундан кейин СССР Вазирлар Кенгаши йил якуни бўйича бу зоналарда пахта экишни таққидлади ва бу аҳволга вазир ўрток Юсуповнинг эътиборини қаратиб, унинг хатти-ҳаракатларини аччиқ иборалар билан таърифлади.

Пахтачилик вазирлиги ва Ўзбекистон ўртасидаги муносабатларда ҳам салбий ҳоллар пайдо бўлди. 1951 йилнинг кузида об-ҳаво паст келди. Тинмай ёмғир ёғиб, пахтанинг очилиши кечикди, йигим-терим ишлари мураккаблашди. Табиғийки, бундай шароитда жумхуриятнинг бутун аҳолиси битта мақсад — бутун хосилни йигиб-териб олиб, давлатга топшириш мақсади билан яшади. Хосил тақдири пахтачилик вазирлигини ҳам ташвишлантира бошлади.

1951 йил 19 ноябрда СССР Вазирлар Кенгашининг «Пахтачилик бўйича кечиктириб бўлмайдиган тадбирлар тўғрисида»ги қарорини (№ 4675) олди. Унда бизнинг илтимосларимиз ижобий ҳал этилганди — пахтакорларга қўшимча қанорлар, қаноп, автопокришқалар, галла, канд, чой ва бошка зарур маҳсулотлар ажратилганди. Лекин биринчи бандида А. Ниёзов ва Н. Мухитдиновнинг эътибори пахта йигим-теримини ташкил этишдаги камчиликларга қаратилган эди. Унда, жумладан шундай дейилган эди: «Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи қотиби ўрток Ниёзовга ва Ўзбекистон ССР Вазирлар Кенгаши Раиси ўрток Мухитдиновга пахта хосилини йигиб-териб, давлатга топширишга қониқарсиз раҳбарлик қилаётганликлари кўрсатиб ўтилсин ва улар оғохлантирилсинларки, агар яқин вақт мобайнида пахта хосилини тайёрлаш бўйича тадбирлар белгиланмаса, улар қаттиқ жазоланадилар».

8 декабрда яна бир қарор (№ 5003) келди. Унда шундай сатрларни ўқиш мумкин эди: «Вазирлар Кенгаши шуни таъқидлайдики, 5 декабрда қадар пахта тайёрлаш режаси 87,1 % бажарилди, ўтган йилнинг шу даврида эса Ўзбекистон ССР бўйича йиллик режа ортиги билан адо этилган эди. Ўрток Ниёзов ва ўрток Мухитдинов пахта тайёрлаш режасининг ўз вақтида бажарилиши учун шахсан масъулиятли эканликлари тўғрисидаги Вазирлар Кенгашининг оғохлантиришидан зарур ҳулоса чиқармадилар, йигим-терим ишларини амалга оширишда қутилганидай суръатни таъминламадилар ва партия ҳамда совет ташкилотларидаги айрим раҳбарларнинг пахта тайёрлаш давлат режасини бажаришга масъулиятсиз муносабатда бўлиш ҳоллари билан муроса қилишда давом этмоқдалар».

Шундан кейин А. Ниёзовга ва менга СССР Вазирлар Кенгаши қарори билан хайфсан эълон қилинган эди. Қарор остида СССР Вазирлар Кенгаши Раиси И. Сталин ва СССР Вазирлар Кенгаши Ишлар Бошқарувчиси М. Помазневнинг имзоси турарди. Қарорни уч марта ўқиб, А. Э. Ниёзовга қўнғирок қилдим. У бу қарор қандай тайёрланганлигини билмаслигини, бу ҳақда у билан ҳеч қим гаплашмаганлигини айтди. Шахсан мен жуда изтироб чекдим: ахир бу ҳаётимда биринчи марта жазоланишим эди, яна қимсан — И. В. Сталин жазолаган. Бунинг устига Вазирлар Кенгаши Раиси бўлиб ишлаётганимга эндигина етти ой бўлган бўлса (бу лавозимга 1951 йил 11 апрелда

тайинланган эдим). Эртаси куни СССР Вазирлар Кенгаши Раисининг ўринбосари В. А. Малишевга кўнгирок килдим, биз у билан дўстона муносабатда эдик. У мени тинглаб, ҳеч гапдан хабари йўклигини айтди ва шу захоти бошқа телефон билан кимгадир кўнгирок килди. Кейин бу қарор, пахта бўйича қабул қилинган бошқа қарорлар ҳам, СССР пахтачилик вазирлиги томонидан қиритилганлигини маълум қилди. Икки ойдан кейин Сталиннинг ўзи А. Э. Ниёзовга ва менга берилган жазони олиб ташлади. вазир Юсуповнинг хатти-ҳаракатларидан норози эканлигини изҳор қилди. Маленков ва Берияга ҳам гап тегди. Бу ҳақда кейинроқ гапираман.

1951 йилда пахта тайёрлаш режасини биронта ҳам жумҳурият бажаролмади. Ўзбекистон бўйича эса 94 фоиз адо этилди. 1952 йил январь ойида Ўзбекистон Қўрғоқчилик Марказий Қўмитасининг махсус Пленумини чақириб, йил якунини ҳар томонлама муҳокама қилдик. Пленумдан кейин пахтакорларнинг VIII қурултойи ўтказилиб, унда йўл қўйилган қамчиликлар ва фойдаланилмаётган имкониятлар ҳусусида очикчасига гаплашдик. Пленум қарори ва қурултойда қатнашган пахтакорларнинг мурожаатига асосан вилоятларда, туманларда, жамоа ва давлат хўжалиқларида социалистик мажбуриятлар қабул қилиниб, уларда 1952 йил режасини ошириб бажаришдан ташқари, ўтган йили берилмаган пахта ўрнини қоплаш ҳам кўзда тутилди.

Юзага келган аҳволни қараб чиқишда ва истиқболни белгилашда жумҳурият иқтисодиёти ривожланишига жиддий ҳалакит бераётган бир қатор заиф жойлар аниқланди. Фақат иттифок микёсидаги юқори идоралар ёрдами билангина ҳал этиш мумкин бўлган қўпгина масалалар тўпланиб қолган эди. Бундан ташқари, шу нарса маълум бўлдики, гарчи ҳар.йили ишлаб чиқариш, моддий-техника таъминоти, савдо ва бошқалар бўйича режалар тузилаётган, беш йиллик режаларида эса халқ хўжалигини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари белгиланаётган бўлса ҳам, лекин жумҳуриятнинг раҳбар ташкилотлари юзага келган вазият, тўпланиб қолган қийинчиликлар ва иқтисодиётнинг келгусида янада жадал ривожланиши ҳал этилишига қўп жихатдан боғлиқ бўлган энг асосий масалалар ҳақида ВКП(б) Марказий Қўмитаси ва СССР Вазирлар Кенгашига қўпдан бери ахборот беришмаган экан.

Марказий Қўмита бюросида ҳар томонлама муҳокама қилгач, бу масалаларни Москвага маълум қилиш мақсадга мувофиқ, деган фикрга келинди. Ҳисоб-китоблар, тақлифлар ва бошқа ҳужжатларни тайёрлаш учун соҳалар бўйича бир нечта гуруҳ тузилиб, уларга Марказий Қўмита қотиблари ва Вазирлар Кенгаши Раисининг ўринбосарлари бошчилик қилишди. Барча материаллар тайёр бўлгач, уларни Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасида ва Вазирлар Кенгаши Президиумида кўриб чиқиб, мен ва Р. Е. Мельникбв (Марказий Қўмита иккинчи қотиби) бошлик бир гуруҳ вакилларни Москвага юборишга қарор қилишди.

Пойтахтга келгач, Роман Ефимович билан аввал С. Д. Игнатъев қабулида бўлдик. Кейин В. А. Малишев, ундан сўнг А. Н. Поскребишевнинг олдига кирдик, Уларнинг ҳаммаси яхши маслаҳатлар беришди ва қўлларидан келганча ёрдам кўрсатишди, Учинчи куни И. В. Сталин қабулида бўлиб, ҳал этилиши лозим бўлган масалаларни маълум қилдим, Илгари унинг асарларини ўқигандим, ўзини ҳам кўргандим, тингла-гандим, хатто телефон орқали сўзлашгандим. Эндиликда, унинг қабулида биринчи марта бўлганимда, салобати босиб, эсанкирадим, салом бердим, у ёғига гапимни тополмай қолдим. Лекин оддий кител қийган, ўрта бўй, истараси иссиқ бу одамнинг хотиржам, хайрихоҳона назари, паст овозда мулоҳимлик билан гапириши ўзимни тутиб олишимга имкон берди.

Кўлимдаги хатларни кискача мазмунини баён килдим йўл-йўлакай у саволлар берди. Жавоб килдим. Кейин Мирзачўлни, Марказий Фаргона, Карши чўлларини ўзлаштириш учун сув хўжалиги курилишини кенг кулоч ёйдириниш ниятимиз борлигини, Коракалпогистонда йИрик шоликорлик хўжалигини бунёд этишни мўлжаллаётганлигимизни маълум килдим ва бу режаларни амалга ошириш учун сув зарурлигини таъкидладим.

— Минтакадаги сувлардан жумхурият тўлик фойдаланяпти,— дедим,— эндиликда, бундан 90 йил илгари киевлик мухандис ва агроном П. Демченко илгари сурган гоёга кайтиб, шимолий дарёлар сувининг бир кисмини Ўрта Осиёга олиб келинса, давлат катта хажмда пахта, галла, чорва махсулотларига эга бўларди.

У Голодная степь (Мирзачўл) номи кандай пайдо бўлганлигини сўради. Мен бу жумхурият марказидаги бир миллион гектарга якин майдон эканлигини, ўтмишда бу ерда пахта, мева, узум, сабзавот, галла ва беданинг ажойиб навлари етиштирилганлигини айтдим. У гавжум, обод, гуллаган маскан эди. Лекин феодал хукмдорлар ўртасидаги ўзаро урушлар, чет эл боскинчилари, айникса араблар ва мўгулларнинг истилоси натижасида сугориш тармоклари вайрон бўлган. Хозир бу ер туз, боткок, кумли барханлар билан копланган. Одамлар, хайвонлар, кушлар уни таркадтди. Ўлка халклари бу ерни Мирзачўл дейди. Бу ном кайдан пайдо бўлганлиги хали илмий жихатдан асослангани йўк. Лекин бу ном улуг олим, давлат бошлиги Мирзо Улугбек номи билан боглик, деган тахминлар бор. У чўлнинг бир неча жойида кудук казитиб, сардобалар куриб, атрофини ободонлаштирган. Узок йўл юриб келаётган карвонлар бу кудук ва сардобалардан фойдаланишганда Мирзачўл (Мирзонинг чўли) деб ном беришган, Бир махал Сталин «Хожимуродов нима иш билан шугулланаяпти?» деб сўраб колди. — Билмайман,— дедим. Кейин цўшимча килдим: — Бир йил бурун кўрганымда, ўзи илгари ишлаган жамоа хўжалигида раис эди.

Сталин бу киши билан 1949 йил 21 декабрда танишган. Чимбой туманидаги «Большевик» жамоа хўжалигининг раиси Матёкуб Хожимуродов Ўзбекистон делегацияси билан И. В. Сталиннинг 70 йиллиги байрам килинишида катнашган ва Кремлнинг Георгий залидаги кабул маросимида, протоколни бузиб, тикка унинг олдида борган, тугилган куни билан табриклаган ва русча сўзларни коракалпокчага кориштириб, халкининг хаёти ва режалари хакида гапирган.

Сталин кулиб, унга ташаккур билдирган. Матёкуб ака Ўзбекистон ССР ва Коракалпогистон АССР Олий Кенгашлари депутаты, Коракалпогистон вилоят партия кўмитаси ва Чимбой туман партия кўмитасига аъзо этиб сайланган. Хозир у пенсияда, Нукусда яшайди.

Сталин кабулидан чиккач, дархол Пиржон Сеитов (Коракалпогистон АССРнинг ўша пайтдаги Вазирлар Кенгаши Раиси) билан богландим. Хожимуродов сог-саломатлигини, тинчлигини, эски вазифасида ишлаётганлигини аникладим.

Сталин билан сухбатимга кайтиб шуни айтишим керакки, охирида бир дадиллик килдим: Москвада жуда кўп, хатто майда масалалар бўйича хам карорлар кабул килиниши, бу эса уларнинг самарадорлигини пасайтираётганлиги ва жумхурият хукумати фаолиятини чеклаб кўяётганлиги хакида гапирдим. У менга каттик тикилдию, лекин хеч нарса демади. Шундан хурсанд бўлдимкй, сухбатимиз сўнгида И. В. Сталин «Хатларингиз караб чикилади», деди. Сув хўжалиги курилиши катта дастури хакида у бир огиз сўз айтди — «Киритинг».

Кремлдан Марказий Кўмитага пиёда келиб, С. Д. Игнатъевнинг олдига кирдим. У хаяжоним босилмаганлигини сезиб, диванга ўтиришни таклиф килди ва чой буюрди. Унинг хонасидан Ўзбекистон ваколатхонаси бошлиги Б. А. Одиловга кўнгирок килмокчи бўлдим. Семен Денисович, «Мен ўзим телефон киламан, сиз дамингизни олинг», деди. Шу пайт телефон жиринглаб колди. Семен Денисович: «Ха, шу ерда. Яхши, айтаман», деб жавоб килди. Кейин менга: «Сизни Маленков чакираяпти», деди.

Бешинчи каватга кўтарилдим. У дархол қабул килди. Хатларнинг мазмуни билан танишгач, ўша захоти Вазирлар Кенгаши Раисининг биринчи ўринбосари Г. И. Первухинга, ВКП(б) Марказий Кўмитаси машинасозлик бўлими мудир И. И. Кузьминга, ВКП(б) Марказий Кўмитаси кишлок хўжалиги бўлими мудир А. И. Козловга кўнгирок килиб, хатлар билан тезда танишиб чикиб, Вазирлар Кенгаши қарори лойихасини Ташкилий бюрога киритишни таклиф этди. Ўша куни Тошкентдан борганлар ҳаммамиз улар хузурида тўпланиб, Госплан, Молия вазирлиги ва бошка иттифок идоралари вакиллари иштирокида биз олиб борган хатларни ўрганиш ва муҳокама килиш, зарур хужжатларни тайёрлаш бошланди.

7 февралда ВКП(б) Марказий Кўмитаси Ташкилий бюроси мажлиси бўлиб ўтди. Кун тартиби бўйича навбат бизнинг масалаларга келганда, раислик килувчи Г. М. Маленков менга сўз берди. Иил якуни, жумхуриятнинг имкониятлари ва истикболи хақида кискача гапириб, такдим этилаётган лойихаларда Ўзбекистондаги мавжуд муаммоларнинг кўпи ўз ифодасини топганлигини таъкидладим.

Маленков ўтирганларта мурожаат килиб, қарорларнинг лойихалари ҳаммининг кўлида эканлигини айтди ва қандай фикр-мулохазаларингиз бор, Деб сўради. Н. С. Хрушчев бу йил жумхурият қанча пахта бериши билан кизикди. Режада белгиланган рақамни айтдим. П. К. Пономаренко такдим этилган қарорларни қабул килишни таклиф килди. Хамма қарорларни қабул килиш учун овоз берди. Г. М. Маленков қарорлар қабул килинганлигини эълон килди ва менга мурожаат этиб сўради: «Сизнинг яна қандай гапларингиз бор?» Бу қарорларни олиб кетиш истагим борлигини айтдим. У ўз ёрдамчиси Сухановга уярни имзолаш учун дарров тайёрлашни буюрди.

1952 йил бошида Тожикистон Компартияси Марказий Кўмитаси биринчи қотиби Бобожон Гафуров И. В. Сталин номига мактуб йўллади. Бу мактубида у тор, эгатларга; жумладан 60—70 сантиметрли ўрнига 45 сантиметрли эгатларга чигит экиш тажрибасини баён этди. Бу усулнинг пахта ҳосилдорлигини оширишдаги, ер, сув ва ишчи қучларидан омилқорлик билан фойдаланишдаги афзалликларини батафсил таърифлаб, ҳозир Тожикистонда 70 фоиз майдонга шундай усулда чигит экилаётганлигини маълум килди. СССР Вазирлар Кенгаши ўша йил 17 февралда пахтачилик вазирлиги раҳбарлигига ушбу тажрибани ўрганиш ва кенг ёйиш бўйича таклиф киритишни топширди.

Март ойида Б. Гафуров И. В. Сталинга яна бир хат юбориб, У. Юсупов устидан шикоят килди. СССР Вазирлар Кенгаши 1952 йил 4 апрелда «СССР пахтачилик вазири ўрток Юсуповнинг Тожикистон ССРдаги илгор пахтакорларнинг тажрибасига нотўғри муносабати тўғрисида Тожикистон Компартияси Марказий Кўмитасининг хати» деб номланган қарор (№ 486) қабул килди. Унда ўрток Юсупов коникарсиз маъруза такдим этганлиги ва Тожикистон Компартияси Марказий Кўмитаси ва Вазирлар Кенгаши билан келишмасдан, бу жумхуриятда 1953 йилда тор эгатларга чигит экиш режасини ўтган йили аслида экилган 97,5 минг гектар ўрнига, 56 минг гектар килиб белгилаганлиги таъкидланди.

Вазирлар Кенгаши ўрток Юсуповнинг эътиборини илгор тажрибага ва СССР ҳукумати топширигига бундай муносабатга йўл қўйиб бўлмаслигига қаратди. Тор эгатларга чигит экишни кенг жорий этиш ва пахтачиликни механизациялаштириш масаласини ўйлаб қўришни ҳамда 1952 йилнинг 15 апрелидан кечикмай бу масала бўйича Вазирлар Кенгашига маъруза тақдим этишни унинг зиммасига юкледи.

Ўзаро муносабатларни яхшилаш мақсадида У. Юсупов шу йил кузда Тожикистонга келди. Б. Гафуров билан учрашув самимий бўлган, деб айта олмаймиз. Жумҳурият бўйлаб сафарида ўрток Юсуповга Тожикистоннинг ўша пайтдаги Вазирлар Кенгаши Раиси Ж. Расулев ҳамроҳлик қилди. Вазир ёрдамчиси Қўргонтепа шаҳар партия кўмитасидан Деновга кўнгирок қилиб, кўннинг иккинчи ярмида поездда Усмон Юсупов боришини туман партия кўмитаси қотиби Ж. Акрамовга маълум қилди. Юкорида бу воқеани эслаб ўтгандик. Унинг тафсилоти қуйидагича: Усмон Юсуповнинг Ўзбекистон туманига келишини вилоят партия кўмитасида ҳам, жумҳурият Компартияси Марказий Кўмитасида ҳам деярли ҳеч ким билмади. Албатта, обкомнинг биринчи қотиби Жўрабоев ва вилоят ижроия кўмитаси раиси Ортикбў ўша захоти у ерга етиб боришди. У. Юсупов Ўзбекистоннинг бошқа биронта тумани ёки вилоятида бўлмай, Тожикистон орқали Москвага учиб кетди. Усмон ака бу учрашувда эски дўстларини қўрганлигидан хурсанд бўлиб, хиссиётларига эрк берди, партия Марказий Кўмитаси ва мамлакат ҳукуматдаги ишлар, Тожикистон ва Ўзбекистон раҳбарлари тўғрисидаги ўз фикрлари билан ўртоклашди. Бир неча кундан кейин эса бу гап-сўзларнинг тўла матни нукта-вергулигача қўйилиб, Москвага маълум қилинди-ки, бу олий раҳбарликнинг норозилигини тугдирди. И. В. Сталин 1953 йил 5 мартда вафот этди, 9 мартда дафн этилди. Шундан кейин кўп ўтмай СССР пахтачилик вазирлиги тугатилди.

Усмон аканинг тақдирига Берия билан яқинлиги ҳам кўп жихатдан ёмон таъсир кўрсатди.

У. Юсупов 1937 йил 26 сентябрда бўлган Марказий Кўмитанинг IV Пленумида Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи қотиби этиб сайланди. Шундан кейин сал вақт ўтгач, Москвада Н. Ежов ишдан олиниб, отиб ташланди ва НКВДга раҳбарлик Бериянинг қўлига ўтди. Бутун мамлакатда ички ишлар органларини «ежовчи»лардан тозалаш бошланди. Шунда У. Юсупов И. В. Сталин ва Л. П. Берияга, кейинроқ эса Г. М. Маленковга хат йўллаб, жумҳуриятда йўл қўйилган қонунбузарликлар ва ички ишлар органларида нопок кишилар қўпайиб кетганлиги хақида ёзди, бу ташкилотларни янги кадрлар билан мустаҳкамлашни сўради. Ўшанда, бошқа жумҳуриятларда бўлганй сингари, Ўзбекистонда ҳам ежовчилар ўрнини Бериянинг одамлари эгаллади.

У. Юсупов билан Берия яқинлигининг бошқа сабаби ҳам бор. Бу уран ва олтин билан боғлиқ масаладир. Юкорйда айтганимиздек, уруш тугаши биланок АКШ дунёда вазиятни кескинлаштириш, атом бомбаси билан қўрқитиш йўлини тутди. Сталин ҳар қандай қилиб бўлса ҳам ўз атом саноатимизга эга бўлиш вазифасини қўйди. Бунинг учун эса биринчи навбатда уран керак бўлиб, уни чет элдан факат тиллага сотиб олиш мумкин эди. Сталин мамлакат ҳудудида уран конини қидириб топиш, қазиб олиб, заводларга ташиб келтириш ва ишлаб чиқаришни назорат қилишни шахсан Бериянинг зиммасига юқлаб, унга катта ҳуқуқлар берди.

Маъданшуносларнинг изланишлари натижасида мамлакат учун зарур бўлган мазкур қазилма бойликлар, яна бир қатор қамёб металлларнинг қонлари Зарафшон ва Фарғона водийсида, Қизилқумда мавжудлиги маълум бўлди. Урушдан кейинги йилларда бу

туманларда шахталар, заводлар, посёлкалар, шахарлар бунёд этилди, одамларнинг яшаши ва меҳнат килиши учун бошка шарт-шароитлар яратилди. Янги конларда минглаб махбуслар меҳнат килиб, тайёрланган куймалар махфий заводларга ва омборларга юборилди. Канча уран ва тилла тайёрлаб жўнатилганлиги хақида Берия ва Юсуповга маълумот бериб турилди. Табиийки, бундай ишлар мамлакатнинг кимматли металл конлари аниқланган бошка минтакаларида ҳам амалга оширилди.

Шундай килиб, киска вақтда АКШнинг атом монополияси тугатилди, водород бомбасини эса СССР биринчи бўлиб яратди.

Пихини ёрган игвогар ва амалпараст Берия жуда тез Сталиннинг ишончига кирди, айниқса унинг умри охида турли хийла-найранглар билан энг яқин одамига айланди. Бериядан ҳамма, шу жумладан Сиёсий бюро аъзолари ҳам кўркишарди.

Сталин вафот этгач, Берия ярим йил КПССМК биринчи котиби сайланмаганлигидан фойдаланиб, давлат тўнтаришини тайёрлаш учун пинхона харакатни кучайтириб юборди. Ўзига қарши бўлган кишиларни вазифасидан четлатди ёки обрўсизлантирди, марказда, шунингдек жойларда таянса бўладиган кишиларни кидириб, юкори лавозимларга кўйди. Унинг асосий муддаоси мамлакатда хокимиятни кўлга олиш эди. Ўшанда Берия мени ҳам йўқотмокчи (оттириб юбормокчи) бўлди. Мени унинг чангалидан Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси бюроси ва КПСС МК Сиёсий бюросининг кўпчилик аъзолари кутқариб қолишган.

1953 йил апрель ойининг охирида бизни Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси биринчи котиби хонасига таклиф қилишди. Марказий Кўмита котиблари ва бюро аъзолари тўпландик. «Л. П. Бериянинг хати» келганлигини маълум қилишди. Ўша пайтда у КПСС МК Президиуми аъзоси, СССР Вазирлар Кенгашининг биринчи ўринбосари эди, Давлат хавфсизлиги кўмитасига ва мамлакат Ички ишлар вазирлигига бевосита рахбарлик қилар эди.

Хатни овоз чиқариб ўқий бошлашди. Унинг мазмуни билан танишганимиздан кейин эса ҳамма жим бўлиб қолди. Гап шундаки, хатда миллий жумхуриятлардаги кадрлар сиёсати тўғрисида сўз борарди. У шундай ёзилгандики, гўё партия ва давлат идораларини «миллийлаштириш» тўғрисида «гамхўрлик» қилинаётганга ўхшарди.

Шуниси галатики, ушбу мактубни муаллифнинг котибияти юборган эди (КПСС МКда кўриб чиқилмаганди).

Раислик қилаётган А. Э. Ниёзов сукунатни бузиб, ўтирганларга фикр-мулохазаларини билдиришни таклиф қилди. Кимдир рўйхат тузишни бошлаш керак, деди. Менга вазирликлар, махкамалар ва Вазирлар Кенгаши аппарати бўйича рахбар кадрларнинг миллий таркибини аниқлаш ва миллатига қараб бирини иккинчиси билан алмаштириш тўғрисида таклифлар тайёрлашни тавсия этишди.

Сўз олиб, кўплаб малакали кадрлар тайёрланганлиги катта ютугимиз эканлигини айтдим. Жумхуриятнинг барча рахбар идораларида муносиб ходимлар жамланган.

Албатта, айрим кадрларимизнинг нуқсон ва камчиликлари бор, лекин хозир уларни ялли алмаштириш масаласини кўйиш мумкин эмас.

Менга эътироз билдиришди: «Хамон хат юборилган экан, унга жиддий муносабатда бўлишимиз керак».

Бошка баъзи бир, ўртоклар ҳам хатда баён қилинган таклифларга салбий муносабатларини билдиришдию, лекин анча эҳтиёт бўлиб гапиришди.

Эртаси куни хонамда ўринбосарларим М. З. Мирзаахмедов, А. Н. Рудин, ёрдамчим Н. А. Сибирцев ва иш бошқарувчи вазифасини бажарувчи В. С. Гукасов билан бирга ўтириб,

Вазирлар Кенгаши мажлиси кун тартибини тузаётган эдим. Бирдан Москвадан кўнгирок килиб қолишди. Лаврентий Павлович гаплашмоқчи эканлиги тўғрисида огохлантириб, улашди. Берия саломлашмай, кўполлик билан «Нега сен менинг хатимга қарши гапирдинг?» деди. Унга жавобан мен Марказий Кўмита бюросида айтган нуктаи назаримни такрорладим. У сўзимни охиригача тингламай, мени ҳақоратлади. Мен унинг муносабати ва гап охангидан хайрон қолаётганлигимни айтдим. У яна сўкиб, кулингни кўкка совуртириб юбораман, деб телефон дастасини қўйди.

Шу захоти А. Э. Ниёзовга кўнгирок килиб, ундан МКнинг бошка котиблари билан биргаликда мени қабул қилишини илтимос қилдим. У, икки соатдан кейин келишингиз мумкин, деди. Айтилган вақтда борсам, унинг хонасида Р. Е. Мельников ва М. А. Абдураззоков ўтиришган экан. Уларга Берия билан ўртамизда бўлган гапни айтиб, вазифамдан озод қилишларини сўрадим. Ўзок гаплашишди. Амин Эрматович «Ўйлаб кўрамиз», деди ва менга қизишмасдан, вазмин бўлиб туришни таклиф этди. «Келинг, 1 Май байрамини тинчликча ўтказайлик, кейин бир гап бўлар», деб хулоса қилди у. 1953 йил 1 майда Тошкент меҳнатқашларининг Ленин номидаги майдонда бўлган байрам намойишида мен ҳам минбарда турдим. Ўзимни қувноқ тутиб, жилмайиб, намойиш қатнашчиларининг олқишига жавоб бердим. Лекин бу пайтда ичимда изтироб чекаётганлигимни, миям қандай нохуш ҳаёллар билан банд эканлигини ҳеч ким билмасди. Мен билан сўзлашиб, янада газабланган Л. П. Берия бошқаларни ҳам ишга сола бошлади.

3 майда туманга боришга тайёргарлик қўраётган эдим, Марказий Кўмитага чакириб қолишди. Борсам у ерда Марказий Кўмита бюро аъзолари ўтиришган экан, Биринчи котиб, ўрток Н. А. Мухитдиновни Вазирлар Кенгаши Раиси вазифасидан озод қилиш тўғрисида таклиф бор, деди.

Туркистон ҳарбий округи кўмондони генерал И. В. Петров сўради:

— Сабаби нима?

— Москвадан кўнгирок бўлиб, шундай қилиш лозимлигини айтишди,— деди А. Э. Ниёзов.

— Ким кўнгирок қилди? — деб сўради М. З. Мирзааҳмедов.

— Берия кўнгирок қилди. Ўзбекистон Вазирлар Кенгаши Раиси этиб Усмон Юсуповни тайинлашни тавсия қилди.

Шунда бюро аъзолари, айниқса Р. Е. Мельников, А. М. Баскаков, В. А. Билбас, М. А. Абдураззоков ва бошқалар бу ишга рози эмаслиқларини айтишди ва МК бюроси Н. А. Мухитдиновни Вазирлар Кенгаши Раислигида қолдириш зарур, деб ҳисоблаётганлигини Берияга етказишни А. Э. Ниёзовга таклиф қилишди. Шу билан тарқалдик.

4 майда яна Марказий Кўмитага таклиф қилишди. Барча бюро аъзолари тўпланишганда, А. Э. Ниёзов яна Москвадан кўнгирок қилишганлигини, бизнинг қароримизни қутишаётганлигини айтди. Биринчи бўлиб сўз олиб, мени исталган вилоятга ёки ижтимоий фақлар академиясига ўқишга юборишларини, Вазирлар Кенгаши раиси этиб эса У. Юсуповни тайинлашни таклиф қилдим. Бюро аъзоларидан айримлари ўз нуктаи назарларини бир қатор мулоказалар билан асослаб, эътироз билдиришди. Узок ва қизгин муҳокамадан кейин секретариатга таклиф тайёрлашни Топширишди.

Уч йилча бурун Москвага кетган пахтачилик вазирлигининг барча раҳбарлари Тошкентга қайтишаётган эди. 6 май куни эрталаб, Амин Эрматович кўнгирок килиб, олдимга келиб кета оласизми, деди. Бордим. Унинг хонасида Марказий Кўмита котибларидан бир нечтаси ўтирган эди. У юзага келган вазиятдан ҳафа бўлиб ва ўзим қатъий илтимос қилаётганлигимни таъкидлаб, танишиб чиқиш учун қўлимга қбғоз берди. Бу мени

Вазирлар Кенгаши Раиси лавозимидан озод килиб, бу ишга ўрток У. Ю. Юсуповни тайинлаш, мени эса Вазирлар Кенгаши Раисининг биринчи ўринбосари ва Ўзбекистон ССР Ташки ишлар вазири этиб тайинлаш тўғрисидаги фармон лойихаси эди.

У билан танишгач, мени- чеккарок жойга ишга жўнатиш мумкин эмасми, деб сўрадим. Хамма эътироз билдирди. Шу боисдан, рози бўлдим. Куннинг иккинчи ярмида Марказий Кўмита бюро мажлиси бўлди. Амин Эрматович юкоридаги фармон лойихасини эълон килди. Хеч ким гапирмади.

Бюро мажлиси тугагандан кейин хамма менинг уйимга борди. Ярим кечагача бирга ўтириб, чой ичдик, юракдан гурунглашдик. Марказий Кўмита бюро аъзоларининг бундай самимий муносабати мени жуда тўлкинлантириб юборди.

ЎзССР Олий Кенгаши Президиуми Раиси Ш. Рашидов ва Президиум котиби Ж. Илхомова шу куни, яъни 6 майда мени вазифамдан озод килиш тўғрисидаги фармонга имзо чекишди.

7 майда янги ишимга бормокчи бўлиб турган эдим, бирдан Амин Эрматович уйидан кўнгирок килиб, Марказий Кўмитага келишимни буюрди. Бордим. Хонасига кир-ганимда, у кўришишга улгурмасимизданок, КПСС МКдан кўнгирок килишиб, мен хакимдаги карорни хозирча амалга оширмай туришни таклиф этишганлигини айтди. Бу менинг КПСС МК аъзоси, СССР Олий Кенгаши депутати эканлигим, Вазирлар Кенгаши Раиси лавозими эса партия Марказий Кўмитаси Сиёсий бюроси номенклатураси эканлиги билан боглик эди. Кейин маълум бўлишича, К. Е. Ворошилов, Н. С. Хрушчев, В. М. Молотов, А. А. Косигин, Н. А. Булганин мен ишимдан озод килиш максадга мувофиқлигига шубха билдиришибди. Берия эса каттик талаб килибди. Уни Г. М. Маленков, Л. М. Каганович, А. И. Микоян кўллаб-куватлабди. Шу сабабли куннинг иккинчи ярмида яна кўнгирок килишиб, карорга рози бўлганликларини СССР Вазирлар Кенгаши йўли билан огзаки маълум килишди.

8 май куни эрталаб ҳукумат биноси олдида Усмон Юсуповни кутиб олиш билан янги вазифамни адо этишни бошладим. Уни хбнасига олиб кириб, хамма нарсани кўрсатдим, шундан кейин иккимиз узок сухбатлашдик.

Бир кун ўтгач, яъни 10 майда юк машинасига рўзгор анжомларини ортиб, Гоголь кўчасиДаги, илгари Файзулла Хўжаев яшаган уйни тарк этдим ва оилам билан Оллон махалласидаги отам яшаётган эски ховлидаги (онам 1951 йилда вафот этган) бир хонали уйга кўчиб бордим. Бу ерда янги вазифага ўтгунимга кадар яшадим.

Вазирлар Кенгашида Москвадан кайтган ўртоқлар янги вазифаларни ўзлаштиргунга кадар, бир ярим ойдан кейин нохуш можаро бўлди. Партия йигилишида У. Юсупов билан келган, унинг ишончини қозонган ва ҳукуматда мухим лавозимни эгаллаган ўртоқлардан бири ўз нуткида Вазирлар Кенгашида иккита гуруҳ — консерваторлар ва новаторлар гуруҳи юзага келиб, ҳаракат килаётганлиги хакида гапирди. Унинг фикрича, гўё консерваторлар эскича ишлашга ўрганиб қолганликлари сабабли янгиликни жорий этишга қаршилиқ кўрсатишаётганди, иш услубини тубдан яхшилашга, халқ хўжалигини кескин юксалтириш ва бошқаларга тўскинлик килишаётганди. Новаторлар эса — булар Усмон Юсупович билан келган кишилар бўлиб, унинг раҳбарлигида ҳукумат, вазирликлар ва маҳкамаларнинг фаолиятини катъий қайта кўриб чиқиш, кадрларни янгилаш ва бошқа тадбирларни амалга ошириш учун интилишаётган эмиш. У ҳукумат апаратини консерватор ходимлардан тозалаш вазифасини кўйди.

Мен шу захоти сўз олиб, бу нотикнинг соғлом, етук, жипслашган жамоани сунъий равишда икки гуруҳга бўлиб, бир-бирига қарши қўяётганлиги ва тажрибали ходимларни

асоссиз равишда консерватизмда айблаб, уларни ишдан четлатишга даъват этаётганлиги хакида гапирдим. Бундай баёнотлар ва хатти-харакатлар жамоанинг жипслигига, иш ва ҳукумат обрўсининг яхшиланишига зарар етказиши мумкин, дедим. Бу нотикнинг ўйламай айтган сўзи кўпчилик ўртоқларнинг энсасини котирди, уч киши унинг фўкрига эътироз билдирди.

Усмон Юсупович етук арбоб сифатида юзага келган вазиятни, мажлисда иштирок этаётган коммунистларнинг кайфиятини дархол илгаб, ўзига якин ходимнинг жамоага берган баҳосига салбий муносабат билдирди ва яна гапини силликлаб, ҳаммамиз жипслашиб меҳнат килишимиз керак, деди.

Жамоада шундан бўлак жиддий можаро ёки келишмовчилик бўлганлигини эслай олмайман. Биз Усмон Юсупович билан кўлни кўлга бериб, дўстона ишлашдик. Лекин уни икки ёки уч марта Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси секретариатига чакириб, МК ихтиёрида бўлган талайгина йирик масалаларни ҳукуматда яккабошлик билан хал этиб юбораётганлиги тўғрисида эътироз билдиришди.

1953 йил 2 июлда КПСС МК Пленуми очилиб, унда Л. П. Бериянинг социалистик конунчиликни, партия Устави талабларини кўпол равишда бузганлиги, хизмат вазифасини суистеъмол қилганлиги, давлатга ва халқка катта зарар етказадиган ўзбошимчаликларга йўл қўйганлиги масаласи муҳокама қилинди. Пленум Л. П. Берияни барча лавозимлардан бўшатиш ва партиядан ўчириш тўғрисида бир овоздан қарор қабул қилди. Мазкур Пленум ва унинг 1953 йил 10 июлда «Правда» рўзномасида эълон қилинган кенгайтирилган қарорлари, партия ташкилотлари обрў-эътиборини оширишда, социалистик конунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашда, ҳар бир ходимнинг шахсий масъулиятини кучайтиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Унинг кадрлар тўғрисидаги шубҳали мактуби йўқ қилинди. Хамма шунга ишонч ҳосил қилдики, Бериянинг кадрлар тўғрисидаги «гамхўрлиги» игвогарона мақсадни — ходимлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни миллий асосда мураккаблаштиришни кўзда тутган эди. У бундан фойдаланиб, бировни миллатчиликда, иккинчи кишини шовинизмда айблаб, ўзига маъқул бўлмаган шахсларни йўқотмокчи бўлган эди. Кадрларни янгилаб, ўзининг қора ниятларини амалга ошириш учун жойларда таянчга эга бўлишни мўлжаллаганди.

Пленум топширигига биноан, Берия ва унинг шериклари иши юзасидан бир неча ой мобайнида тергов олиб борилди. Декабрь ойининг ўртасида алоҳида ҳарбий трибуналнинг суд мажлиси бошланди. 1953 йил 23 декабрда трибунал ҳукми билан Берия ва унинг энг якин шериклари отиб ташланди.

Орадан кўп ўтмай, 1954 йилда, мени эски ишимга тиклашди, яъни яна жумҳурият Вазирлар Кенгаши Раиси этиб тасдиқландим.

1988 йилда «Известия», «Литературная газета», «Московские новости» рўзномаларида, «Крокодил» ойномасида У. Юсупов хакида мақолалар босилди. Шу муносабат билан 34 партия, уруш ва меҳнат фаҳрийси «Правда Востока» рўзномасига ёзган, 1988 йил 16 октябрда босилган «Ошқоралик мезони — ҳақиқат» сарлавхали мактубда бу мақолаларни таҳлил қилишди, асоссиз айблар ва ҳақоратларни фўш этишди, ўзлари билан узок вақт бирга ишлашган Усмон Юсупов тўғрисидаги ҳақиқатни айтишди, Таникли олимлар — тарих фанлари докторлари М. Искандаров ва Ф. Исҳоқов У. Юсупов хакида катта очерк ёзиб, унинг сиёсий киёфасини яратишди. Бу очерк ҳам 1988 йил 27 ноябрда «Правда Востока»да эълон қилинди.

Ёзувчи Комил Иқромов ўз мақолаларида отаси Акмал Иқромовнинг ҳалок бўлишида У.

Юсуповни айбдор ҳисоблаган ва у раҳбарлик қилган йилларда Ўзбекистонда 40 мингга яқин киши катагон қилинган, деган.

Лекин ҳамма иш учун яқка ўрток Юсуповни айблаш тўғри эмас. Қелтирилган рақам ҳам шубҳа тугдиради.

Иккинчи томондан, катагон билан боғлиқ ишларга Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг ўша пайтдаги биринчи қотибининг дахли бўлмаган, дейиш ҳам тўғри эмас. У, гарчи юрагида шу ишни хохламас ҳам, барибир хизмат тақозоси билан — жумҳуриятнинг биринчи сиёсий раҳбари ва машъум «учликиннинг раиси сифатида чеккада тура олмасди.

«Еш ленинчи» рўзномасининг 1990 йил 21, 22, 23 август сонларида босилган «Ҳақиқат ўлмайди» сарлавҳали мақолада мен А. Икромов, Ф. Хўжаев ва бошқалар қандай катагон қилинганликлари ва улар 1956 йилда қандай оқланганликлари ҳақида ёздим. Шунини таъкидлаш керакки, А. Икромов ва У. Юсуповнинг ўзаро муносабатлари, улар биргаликда ишлашган дастлабки йиллардаёқ, юмшоқ қилиб айтганда, у қадар қиллик бўлмаган.

Ўзбекистон КП(б)нинг 1929 йил март ойида Самарқандда бўлган IV съездида, бунгача Тошкент округ партия кўмитаси ташкилий бўлими мудирини бўлиб ишлаган Усмон Юсуповни Ўзбекистон КП(б) Марказий Кўмитасининг тармоқ қотиби этиб сайлашди. Ана шунда жамоа хўжалиқларини ташкил этиш муддатлари, суръатлари, шакллари, кулоқларни тугатиш масалаларида у билан А. Икромов ўртасида келишмовчиликлар пайдо бўлди. Шу муносабат билан 1931 йил октябрда У. Юсупов ВЦСПС Ўрта Осиё бюроси раиси этиб сайланади.

Шу йилнинг декабрь ойида бўлган ВЦСПС пленумида У. Юсупов ва А. И. Микоян президиум столида ўтириб танишишди ва бу секин-аста дўстликка айланади.

1934 йилнинг декабрида У. Юсупов Москвага икки йиллик марксизм-ленинизм курсига юборилади. Ўқиши давомийда у Анастас Иванович билан тез-тез учрашиб туради, унинг квартирасида, иш жойида бўлади. Шу даврдан бошлаб Микоян унга мураббийлик қила бошлади.

У. Юсупов 1936 йилда ўқишни тугатганидан кейин, А. Икромов, Ф. Хўжаев ва МК бюросининг бошқа аъзолари унинг эски ишига қайтишига — МК қотиби бўлишига розилик билдиришмади. Шунда Микояннинг шахсий ташаббуси билан Усмон Юсуповни озик-овқат саноати халқ комиссари этиб таинлашиб, бу ишда у ярим йилдан кўпроқ ишлади.

ВКП(б) МКнинг февраль-март (1937 й.) Пленумида Н. Бухарин ва А. Риков фаолияти танқид қилиниши муносабати билан улар ишини кўриб чиқиш учун А. Микоян раислигида комиссия тузилди. Комиссия Пленумга тайёрлаган маърузасида Бухарин ва Риков партияга қарши фаолият олиб борадиган ўз гуруҳларини тузганликлари таъкидланиб, уларни жиноий жавобгарликка тортишни таклиф қилди.

Пленум комиссия маърузасини прокуратурага топширди.

Уларни СССР Бош прокурори А. Вишинскийнинг талаби билан суд қилган Олий Суднинг ҳарбий хайъати ўзининг 1938 йил 13 мартдаги ҳукми билан 21 судланувчидан 18 нафарини, шу жумладан, А. Икромов ва Ф. Хўжаевни ҳамолий жазога ҳукм қилиб, бир кундан кейин — 15 мартда улар отилдилар.

У. Юсупов А. Микоян билан бўлган кўплаб учрашувларида жумҳуриятдаги аҳвол, раҳбар ходимлар тўғрисида танқидий гапларни айтган. Ўзбекистонда бир марта ҳам бўлмаган Микоян эса, албатта, бу ахборотлардан Пленум учун маъруза тайёрлаётгандагина эмас,

балки 1937 йилнинг ёзида ВКП(б) МК Сиёсий бюросида А. Икромовнинг аризаси унинг иштирокида қараб чиқилганида ҳам фойдаланди.

Сталин Икромовни ҳалол одам деди, лекин Микоян, шунингдек уни қўллаб-қувватлаган Каганович, Ежов ва бошқалар Сталиннинг фикрини ўзгартириб, Икромовнинг жиноий жавобгарликка тортилишига эришишди.

Уни Ўзбекистон КП(б) Марказий Кўмитасининг 1937 йил сентябрда бўлган Пленумида ишдан олиб, партиядан ўчиришди. Лекин бу иш, баъзилар таъкидлаганидек, ўрток Юсуповнинг маърузаси бўйича эмас, балки И. В. Сталин ва В. М. Молотовнинг мактуби ва А. Андреевнинг ахбороти асосида қилинди. У. Юсупов 35 нотик каторида музокарада сўзга чиқди. Юқоридаги мактубни эса Н. Ежов ва А. Вишинский А. Микояннинг маърузалари асосида тайёрлашган эди.

III Пленумдан кейин ўн кун ўтгач, 1937 йил 26 — 28 сентябрда МКнинг IV Пленуми бўлиб, бир неча номзодни муҳокама қилиб, У. Юсуповни Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи котиби этиб сайлади.

Орадан кўп ўтмай Н. Ежов социалистик конунчиликни кўпол равишда бузганликда ва кўлидаги ҳокимиятни суиистеъмом қилганликда айбланиб, ВКП(б) МК котиби лавозимидан олинди, камалиб, отиб ташланди.

Ўшанда «учлик» ва «алоҳида кенгашилар ҳам тугатилди. Москва судларида йирик, шов-шувли ишлар қўрилмайдиган бўлди. Лекин мамлакатнинг чекка жойларида қуйи ташкилотларнинг ходимларига ва жиноий жавобгарликка тортилганларнинг оила аъзоларига нисбатан катагон давом этди. А. Икромовнинг хотини, болалари, ака-укалари, қариндошлари, ҳатто кекса ҳоласи, поччасигача шу йўсинда камалиб, отилди ёки сургун қилинди. Уларнинг деярли ҳеч бири ёруғ кунларга етмай, лагерларда ўлиб кетишди.

Файзулла Хўжаевнинг укаси Ибодулла ўзини отиб ўлдирди. Онаси Райхон опа ва биринчи хотини Маликахон сургунда ўлишди. Иккинчи хотини Фотима ва кизи Вилоятхон камок муддатини ўтаб бўлишгач, озодликка чиқишди. Катагон қилинган бошқа раҳбар ходимлар оилаларининг қисмати ҳам шундай бўлди.

Шундан кейинги йилларда ҳам ўлкамизнинг юзлаб иқтидорли ўғил ва кизлари ҳалок бўлганлигини асло оқлаб бўлмайди. Бунга, жумладан Усмон Носир ва Султон Сегизбоевнинг тақдирини мисол келтириш мумкин.

Усмон Носир 1912 йилда Наманган шаҳрида тугилган. Ёшлигидаёқ унинг одатдагидек бўлмаган таланти, зўр иқтидори борлиги маълум бўлади за тезда ўз асарлари билан элга танилади. ёш ижодкор ҳеч қандай жинояти бўлмаган ҳолда катагон қилиниб, атиги 32 йил яшаб, сургундд ҳалок бўлди.

У Москвада бўлган ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлигидан қайтаётиб, вагонда Сталин тўғрисида қандайдир бир ножўя гап айтади. Бу гап дарҳол тегишли идорага етказилиб, шоирни камашади ва Сибирга сургун қилишади. Магадандаги лагерда бўлганида, у оғир касал бўлганига қарамай, ижодини давом эттириб, шеър ва дострнлар ёзади. 1943 йилда У. Юсуповга мактуб йўллаб, Сибирнинг каттик совугига организми дош беролмаётганлигини, Ўзбекистондаги исталган лагерга ўтишда ёрдам беришини сўради. У. Юсупов бу мактубни ўз таклифларини айтишлари учун жумҳурият Ёзувчилар уюшмаси раҳбарларига юборди. Улар эса талантли ҳамкасбларининг сургундан қайтишига қарши туришди.

Усмон Носир хатига жавоб ололмай, Кемероводаги маҳбуслар шифохонасида вафот этди. У Ўзбекистон раҳбарларининг тавсияси билан 1957 йил 21 мартда оқланди.

Кемероволикларга раҳмат, шоир дафн этилган жойни топишда кариндошларига ёрдам беришди. 1988 йилда Усмон Носирнинг хокини Тошкентга олиб келиб, Чигатойдаги биродарлар кабристонига дафн этишди.

50-йилларда мен шоирнинг отаси Носирхўжа ака билан Мирзачўлнинг янги ўзлаштирилаётган ерида учрашган эдим, у ўша пайтда бу ерда гидротехник бўлиб ишларди. 40-йилларнинг охирида Наманганда ишлаганимда Усмон Носирнинг лотин имлосида нашр этилган бир нечта асарини ўқиганман. У хаёт, муҳаббат, гўзаллик, инсонийлик, Ватан хақида жўшиб, калбдан куйлаган эди. Қисматни карангки, хаёт ва муҳаббат хақида шундай зўр илхом билан ёзган бу йигит севган кизига уйланолмади, оила хаёти бахтини бир кун бўлса ҳам татиб кўролмади, ўзидан зурриёт қолдирмади. Инсон ва инсонийлик тўғрисида куйлаб, ёвузликнинг қурбони бўлганлиги эса энг дахшатлисидир.

Ким билсин, Усмон Носир боқий умр кўрса, XX асрнинг Навоийсига, дунёвий шахсга айланармиди?!

Султон Сегизбоев 1899 йилда тугилган. 1916 йилда ўлкамизда бўлган галаёнда фаол'иштирок этган. 1918 йилда Коммунистик партия сафига ўтган. 1918 йилдан Оккўргон, Пискент волостларида ижроия кўмита ва инкилобий кўмиталарнинг раиси бўлган. Кейин Фаргона вилоятида совет ва партия идораларида раҳбарлик лавозимларида, шу жумладан, «Фаргона» рўзномасининг муҳаррири, вилоят партия кўмитасининг котиби бўлиб ишлади. Сўнгра Тошкент уезд кўмитасининг котиби бўлди. 1925—30 йилларда Москвадаги кизил профессура институтида ўқиб, уни аъло баҳолар билан тамблади. 1930—31 йилларда Бутуниттифок кишлок хўжалик академиясининг Ўрта Осиё филиали ва пахтачилик институтининг директори бўлди.

Козогистонга юборилиб, жумҳурият Компартияси Марказий Кўмитаси кишлок хўжалик бўлими мудирини бўлди. 1937 йилдан Шимолий Козогистон вилоят партия кўмитасининг биринчи котиби этиб сайланди. 1937 йил сентябрда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Кенгаши Раиси вазифасини бажара бошлади. ВКП(б)нинг XI, XVI, XVII съездлари делегати бўлди.

1937—38 йилларда СССР Олий Кенгаши Раисининг ўринбосарини этиб сайланди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг IV Пленумида бошқалар каторининг номзоди ҳам Марказий Кўмита биринчи котиблигига муҳокама қилинган.

У Жанговар Кизил Байроқ ордени, бошқа орденлар ва медаллар, номи ёзилган соат ва қурол билан тақдирланган. С. Сегизбоев профессор илмий унвонига эга эди, ўзбек тилидан ташқари, рус, инглиз ва француз, қозқ тилларини биларди. Тошкент ва Москва олий ўқув юртлирида сиёсий иқтисоддан дарс берган.

1938 йил 15 июнда Тошкент вилоят партия конференцияси очилди. Президиумда У. Юсупов, С. Сегизбоев ва Марказий Кўмита бюросининг бошқа аъзолари ўтиришган эди. Шу конференцияда иштирок этган делегатларнинг ҳикоя қилишича, маъруза бўлаётган пайтда бир одам Сегизбоев ёнига келиб, уни вестибюлга таклиф этади. У ўрнидан туриб, ташқарига чиқади. Шу пайт ички ишлар халқ комиссари Апросиян У. Юсупов олдига келиб, унга нимадир деди.

Сегизбоевни шу йўсинда қамаб, 2 июнда марказга олиб кетишди. 1939 йил 25 февралда ҳарбий трибунал суди бўлди. Сегизбоев суддаги сўнги сўзида шундай деди: «Хамма айбларни кийнаш йўли билан бўйнимга кўйишди. Ўз айбларимни тўла инкор қиламан, уларни тан олмайман. Ишимни қайта терговга юборишларингизни талаб этаман».

Суд икки соат давом этди. Уни олий жазога ҳукм қилишиб, шу қуниёк отишди. Истикболи

порлок партия ва давлат арбоби, олим ана шундай халок бўлди. Султон Сегизбоев Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг таклифи билан 1957 йил 6 апрелда окланди.

У ҳақда гапирганда, асарларини, айниқса тарих ва иқтисодиётга оид илмий ишлари-ни алоҳида китоб ҳолида нашр этиш мақсадга мувофиқлигини айтиш керак. У Оккўргонда тугилиб ўсган, ҳозир учинчи ва тўртинчи авлодга мансуб қариндошлари ҳам шу ерда яшашади. Нима учун шу туманни Султон Сегизбоев тумани ёки Султонобод деб номлаш мумкин эмас?

1948 йилда ва 50-йилларнинг бошида Ўзбекистоннинг адабиёт ва санъат арбобларидан 20 нафардан ортиги — Х. Сулаймон, М. Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Саид Аҳмад ва бошқалар камалиб, 15—25 йилга ҳукм қилиндилар ва Сибирдаги лагерларга жўнатилдилар. Бундай мисоллар кўп.

1953 йил 23 декабрда Берия билан бирга унинг ўринбосарлари, бошқарма бошликлари, НКВДнинг жумхуриятлар ва вилоятлардаги органлари раҳбарлари ҳам олий жазога ҳукм қилиндилар. Булар орасида Бериянинг яқин одами бўлган, Ўзбекистонда ички ишлар органларини бошқарган Апросиян, Гоглидзе сингари шахслар брр эди. Мана шу кишилар беш ой давом этган тергов пайтида гувоҳлик бериб, Ўзбекистондаги барча қама-қама ва ҳукмларни олдиндан Марказий Кўмита биринчи қотибига маълум қилганмиз ва унинг розилигини олганмиз, дейишди.

Озарбойжон Давлат хавфсизлиги вазирлиги раҳбарлари ҳам шундай гувоҳлик беришди. Текширишда бу маълумот тасдиқланди ва Озарбойжон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи қотиби, ВКП(б) МК Президиуми (Сиёсий бюроси) аъзолигига номзод Багиров олий жазога ҳукм қилинди.

У. Юсупов ҳақида берилган гувоҳликка келганда, КПСС МКда у билан танишиб чиқишгач, ишни муҳокама қилиш ва айбдорни партиявий ва давлат жавобгарлигига тортиш учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси ихтиёрига юборишга қарор қилишди.

Иш ва хат билан фақат А. Э. Ниёзов ва Р. Е. Мельников танишдилар ва шу захоти пакетни қайтариб юбордилар. Улар иккиси бизни — бюро аъзоларини Марказкўмга таклиф қилишиб, материалларнинг мазмунини гапириб беришди. Марказий Кўмита бюросининг ёпик мажлиси ўтказиладиган кун тўғрисида келишиб олдик.

Белгиланган муддатда бюро аъзолари тўпланишди. Хонага Усмон Юсупов кириб келди (муҳокама ёпик ва стенограммасиз бўлди). А. Э. Ниёзов ахборот берди. Амин Эрматович сўзининг охирида, У. Юсупов партия ва давлат масъулиятига тортиш учун лойиқдир, деди. Кимдир, бу масъулиятни қандай тушунса бўлади» деб сўради. А. Э. Ниёзов гап тополмай қолди. Р. Мельников: «Бундай ишлар учун партиядан ўчириб, судга берадилар», деди.

У. Юсуповга сўз беришди. Унинг шу пайтдаги ахволини кўрган одам ачинарди. Боши ва жағини катта рўмол билан боғлаб олган — тиши оғриб, лунжи шишиб кетган, кўзлари кип-қизил, пешонасидан тер оқиб турарди. У қийналиб, лекин мантикли гапирди. Гап нима ҳақда боришини қимдандир эшитганлиги, тайёргарлик кўрганлиги сезилиб турарди. У. Юсупов мардлик кўрсатди — материалларни олиб келишганида, танишиб, орган сўровларига розилик берганлигини тан олди.

— Бу менинг кўпол хатоим,— деди у.— Лекин ҳеч бир қарши чора кўра олмадим.

Эътироз билдирсам жиноятчиларга шерик ёки уларни химоя қиляпти, деб ўйлашлари мумкин эди, чунки материаллар ишонарли, аниқ фактлар асосида тайёрланган эди.

Вазият шундай эдики, бош тортгудай бўлсам, менинг ўзимни ҳам камаб юборишлари ҳеч гап эмасди. Менинг ҳолатимни ҳисобга олишларингни каттик илтимос кила-ман, исталган ишга юборинглар, ишончларингни оқлайман.

Биринчи бўлиб Ш. Рашидов гапириб, У. Юсуповни каттик танкид килди. Уни кўрқокликда айблаб, ўз жонингизни ўйлаб, шунча кишиларнинг умрига завола бўлгансиз, азоб-укубатга маҳкум килгансиз, деди. У. Юсуповни каттик жазолашни талаб килди. Бу фикрни Р. Е. Мельников ҳам қўллаб-қувватлади.

Шундан кейин мен сўз олдим.

— Бизда юз берган ишлар ҳақида нафакат гапириш, балки тинглашнинг ўзи огир,— дедим мен.— Жумҳуриятда раҳбар кадрларга, оддий фуқаролар — эркаклар, аёллар, болалар, кексаларга нисбатан зўравонликлар, улар тақдирини ҳал этаётганда қонунчиликни оёқ-ости қилиш ҳоллари ҳусусида исталганча мисол келтириш мумкин. Бу ҳол, ўрток Юсупов, факат сизга эмас, балки бутун жумҳурият партия ташкилоти учун доғдир. Сиз Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби, КПСС Марказий Қўмитасининг аъзоси, СССР Олий Кенгашининг депутати сифатида ҳамма ишга бир қилишда ёндошиб, розилик бериб юборавермасдан, ҳар бирини диққат билан, ҳар томонлама ўрганишингиз керак эди. Бу ишларни бюрода, баъзи масала-ларни эса МК пленумида муҳокама қилиш мумкин эди. Сиз бундай қилмагансиз. Биз ҳозир сизнинг қай даражада айбдор эканлигингиз ҳақида гапираяпмиз. Аслида, бу ҳақда катагонга учраган ҳар бир оила, бутун халқ ҳам гапиради. Биз-ку, бу ерда қарор қабул қилиш билан қифояланамиз, лекин одамлар ноҳўя ишни бир умр унутишмайди.

— Аммо ўрток Юсуповдек давлат арбобларининг ҳулки ва ҳатти-ҳаракатларини муҳокама қилганда, — деб давом этдим мен, — фаолиятига чор тарафлама қарамасдан, шубҳасиз хизматларига эътибор бермасдан, факат муҳокама этилаётган масала асосида баҳолай олмаймиз. Бунинг устига ўрток Ниёзовнинг ахборотидан ва ўрток Юсуповнинг ўз сўзидан кўриниб турибдики, бирон-бир киши унинг ташаббуси билан ёки тўғридан-тўғри берган кўрсатмаси асосида катагон қилинганлигини исботловчи фактлар йўқ. Шу муносабат билан мен ўйлаб қўйган хатоларни каттик эътиборга олишни, лекин унинг таржимаи ҳолини, шунингдек айбларига самимий иқроқ бўлаётганлигини ҳисобга олиб, уни каттик оғохлантириб, муҳокама билан қифояланишни ва Усмон Юсуповни бекор қўймасдан ўзига яраша иш беришни, айбларини меҳнати билан ювиши учун имконият яратишни мақсадга мувофиқ, деб биламан.

Генерал И. Е. Петров менинг тақлифимни қўллаб-қувватлаб гапирди. М. Мирзааҳмедов, В. А. Билбас ҳам шундай қилишди.

Тақлифни овозга қўйиш асосида каттик оғохлантириш билан қифояланишга қелишилди. Усмон Юсуповнинг илтимосини ахборот учун қабул қилиб, С. Камолов ва менга уни ишга тайинлашни топширишди. Эртаси куни Усмон акага машина юбордик. У ўзига нисбатан инсонпарварларча муносабатда бўлганлиги учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси бюроси аъзоларига ва КПСС МК Президиумига миннатдорчилигини етказишимизни илтимос қилди. Совхозлар вазири ўрток Бурхоновни ва Мирзачўлни ўзлаштириш Бош бошқармаси бошлиғи ўринбосари ўрток Айтматовни (бошлиқ Саркисов йўқ эди) чақирдик. Айтматов 4-«Боёвут» давлат хўжалигининг директори йўқлигини айтди. Усмон ака ўша жойга боришга рози бўлди. Вазирнинг буйруғи билан уни мазкур хўжалиқ директори этиб тайинладик.

Энди бир-икки оғиз сўз 40-йилларда ва 50-йилларнинг бошида катагон қилинган ёзувчилар ва олимлар тўғрисида. Мен 40-йилларнинг биринчи ярмида фронтда,

бўлганбунинг устига, шу пайтгача мамлакат партия ва ҳукумат раҳбарлари ўлкамизда кам бўлишган,— дедим мен.— Шубхам йўкки, Тожикистон ва Ўзбекистон аҳолиси Сизни самимий, сидкидилдан кутиб олган, афсуски, иштирок этиш имконига эга бўлмадим.

Тожиқ пахтакорлари юкори хосил олишяпти, уларни хар канча мактаса арзийди.

Ўзбекистонда хам пахта ишлаб чиқаришни кўпайтиришни истамайдиган одам йўк.

Хаммамиз мана шу ўй-хаёл билан яшаб, меҳнат қиляпмиз.

Шубха йўкки, фан, техника ютукларини, илгор тажрибани кенг жорий этиш пахтачилмкни юксалтиришнинг асосий йўлидир.

Агротехниканинг янги усули — квадрат уялаб. экиш ва майдонларга икки томонлама ишлов беришни Наманган туманидаги жамоа хўжалиги хосилоти Тешабой Маллабоев яратган. У 1934—1935 йиллардаёк чигитни квадрат уялаб эқиб, майдонларга узунасига ва кўндалангига ишлов берган. Шу сабабли унинг хўжалигига ўша пайтдаёк «Кизил шахматчи» номи берилган. Маллабоевни кейин жумхурият кишлок хўжалиги комиссариатининг бош маслаҳатчиси қилиб тайинлашганди. Лекин бир қатор сабаблар, жумладан, айниқса уруш йиллари техника йўқлиги, ишчи қучй етишмаслиги ва етарли эътибор бўлмаганлиги оқибатида, ушбу тажриба оммалашмай қолди.

Агротехниканинг янги усуллари индустриал асосга таяниши керак. Мёнимча, биринчи навбатда мослаштирилган тракторлар, шатакли машиналар ва механизмлар бўлиши хал қилувчи омил саналади. Сўнгги йилларда бу масалалар билан жиддий шугулландик ва чигит экиш, гўзага ишлов бериш, пахта хосилини йигиб-териқ олиш учун зарур бўлган машина ва механизмлар яратиляпти. Уларни тинмай такомиллаштириш ва ишлаб чиқаришни кўпайтириш аҳволни яхшилаш имконини беради.

Кейин сўзимни давом эттириб, шундай дедим:

— Усмон Юсуповга келганда, билмадим, бизнинг ўртоқларимиз нима деишиди экан, лекин у узок вақт оғир шароитларда йшлади. Камчилик ва нуқсонлар хар бир рдамда бўлиши мумкин. Биз Усмон Юсуповни садокатли коммунист, халол ватанпарвар, мамлакатга айниқса Улуг Ватан уруши Даврида улкан хизматлар қилган, жумхўрийат иқтисодиёти ва маданиятининг ривожланишига катта хисса қўшган инсон сифатида биламиз. У ўлканинг ўзига хос томонларини чуқур билади, халқ билан яқин алоқа ўрнатган, катта обрўга эга. Пахтачиликнинг айрим масалаларида қолоқликка йўл қўйганлигимиз учун биз хаммамиз маСўулмиз.

Охирида шундай дедим: «Сизнинг иштирокингизда ишнинг аҳоли хар тбмонлама Муҳокама қилинганлиги пахтачиликни ривожлантиришга ёрдам беради».

Унга тайёра учишга шай эканлигини маълум қилишди. Тайёра зинаси томон бораётиб Хрущев мени чақирди Ва деди: «Пахтачиликда маъмуриятчиликка ва андозачиликка берилиш мумкин эМаслигини тушунаман. Лекин мен Юсуповни хаммадан кўп биламан. Тошкентда нутқим матнини қолдирдим, у ерда кенгаш хақида хисобот тайёрлашяпти. Эълон қилингўнга қадар кўриб чиқинг, эътирозингиз бўлса, кўнгирок қилинг».

Хрущев ўтирган тайёра Москвага йўл олди. Биз қозок ўртоқлар билан қйлиб, бўлиб ўтган суҳбат хақидаги таасуротларимизни ўртоқлашдик. Н. С. Хрущев пахтачиликнинг анча мураккаб томонлари хақида, гўё у шу соҳа билан бутун умр шугулланган одамдай қатъий гапирди. Тожикистон ва Ўзбекистонда биринчи марта, шунда хам атиги икки қундан бўлиб, бу халқларнинг тарихи, анъаналари, характери, ишлаб чиқариш қўникмаларини дурустрок билмай. туриб, шундай фикр юритди.

^ Иккита ёки учта майдондаги гўзанинг ҳолати билан танишиш, эҳтимолки, шарқона одатга биноан меҳмоннинг иззатини сақлаб, унинг қайфиятига бўла -сўзларини

маъкула-маъкул килган айрим махаллий ходимларнинг фикрига таяниб, кўп асрлар МобайниДа шаклланган дехкончилик усулига чек қўйишни таклиф этиш, битта кенгаш ўтказиш ванутк сўзлаш билан пахта етиштириш 0,5 миллион тоннага кўпаяди, деб ўйлаш нокамтарликдир.

Кейин маълум бўлишича, мен янглишган эканман. Унинг «мен Юсуповни ҳамма дан яхши биламан», деган гапига дуруст ахамият бермабман. Н. С. Хрущев ва У. Юсупов ўз жумхуриятларига бошчилик килган пайтларда дўст эдилар. Хар гал Москвага келганларида учрашишарди, бир-бириникида меҳмонда бўлишарди, Тошкент — Киев ўртасида телефон оркали суҳбатлашиб ҳам туришарди.

Улар ўртасига совукчилик биринчи марта 1947 йилда тушди. Шу йилнинг 21 — 26 февраль кунлари ВКП(б) МК Пленуми бўлиб, унда «Урушдан кейинги даврда кишлок хўжалигини юксалтириш тадбирлари тўғрисида»ги масала муҳокама килинди. А. А. Андреев маъруза килди ва олти кун мобайнида кишлок хўжалигидаги огир ахвол ва унинг тараккиётини жадаллаштириш йўллари хар томонлама муҳокама килинди. Пленум якуни бўйича ун бўлим ва 157 банддан ибрат кенгайтирилган қарор қабул килинди; Бу хужжат аслида кишлок хўжалигини жамоалаштиришдан кейинги энг катта воқеа эди. Маърузадан сўнг биринчи бўлиб Н. С. Хрущев нутк сўзлади. Пленумга И. В. Сталин раҳбарлик қилаётганди. У Хрущевнинг нутқини кескин лўкмалар билан тез-тез бўлиб ташлаб, ишидан коникмаётганлигини, бу мамлакатнинг энг бой жумхуриятлари дан бўлган Украина кишлок хўжалигида, айникса дон, кант, чорва маҳсулотлари ишлаб чиқаришда судралишга сабаб бўлаётганлигини аниқ ифодалади.

Ундан кейин иккинчи бўлиб Усмон Юсупов гапирди. У Ўзбекистонда пахтачилик ва кишлок хўжалигининг бошка тармоқлари тараккиёти тўғрисида қискача гапириб ўтгач, Хрущевни танқид килиб, Украина кишлок хўжалиги қолоқлиги учун у шахсан масъулиятли эканлигини таъқидлади. Шундан кейин, Ўзбекистон Украинага мутахассислар, тракторлар, юк автомобиллари, от-улов ва бошқалардан ёрдам кўрсатишга тайёр, деди.

Бу гап Сталинга маъкул келиб, Юсуповни мактади ва Хрущевни яна қойиди. Иккинчи ўзаро хафагарчилик 1952 йилда содир бўлди. Юқорида Иттифок ҳукумати пахтачилик вазирлигининг таклифи билан РСФСР, Украина ва Молдавия ССРнинг жанубий вилоятларида пахта экиш тўғрисида қарор қабул килганлиги хақида гапириб ўтдик. Хрущев бу ишнинг якунини Сталинга маълум килиб, кўпгина жамоа ва давлат хўжалиқлари вайрон бўлганлиги, ерларнинг унумдорлиги пасайиб кетганлиги, асрлар мобайнида етиштирилган юксак ҳосилли дон ва техник экинларни ишлаб чиқариш кескин қамайганлиги, дехконларнинг моддий фаровонлиги ёмонлашганлиги ва бошка хунук оқибатлари хақида гапирган. Шундан кейин Сталин ўзининг илгариги қарорини бекор килиб, бў зоналарда пахта экишни тақиклади ва пахтачилик вазирлигига каттик танбех берди.

У. Юсуповнинг Ўзбекистонга нисбатан хатти-харакатларидан И. В. Сталин норози бўлиши, бунинг учун Маленков ва Берия ҳам гап эшитганлиги, биринчи навбатда, Алексей Николаевич Косигин билан боғлиқдир. У 1951 йил 3 ноябрда Тошкентга келди. У пайтда «Ил-14» совет авиациясининг энг яхши тайёраси эди. У тонг сахарда шу тайёрада Москвадан учиб, кечки пайт шаҳримизга етиб келди.

Дам олишни истамай, тўғри Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасига боришни таклиф килди. Москва билан Тошкент вақти ўртасидаги фарқ — 3 соат, биринчи қотиб ҳонасида йигилганимизда кечаси бўлганди.

Косигин келган захотиёк ҳеч бир маросимсиз, расмиятчиликсиз, протоколсиз кўлига калам олиб, ишнинг ахволини, колоклик сабабини ва келгусида амалга оширилиши лозим бўлган ишларни таҳлил қила бошлади. Биз билан бирга ҳисоб-китоблар чиқаришда, уларни бажариш бўйича топшириқлар ва тадбирлар белгилашда катнашди.

Хукумат чорбоғига келганимизда тонг отди. У бир пиёла чой ичиб, ухлагани кириб кетди.

Биз А. Э. Ниёзов билан бошқа хрнадан вилоят партия кўмиталарининг биринчи котибларига кўнгирок қилиб, уларни 5 ноябрга белгиланган Марказий Кўмита бюросига вилоят ижроия кўмитаси раислари билан бирга келишни таклиф қила бошладик.

4 ноябрь куни соат 12.00 да, енгил нонушта қилгач, Алексей Николаевич, А. Э. Ниёзов ва мен туманларга чиқиб кетдик. Тршкентга эса кечаси соат 3 да қайтдик.

5 ноябрь соат 10.00 да Марказий Кўмита бюро мажлиси бошланди. А. Э. Ниёзовнинг ахборотидан сўнг вилоят раҳбарларига пахта териш ва топширишнинг бориши тўғрисида гапиришни таклиф қилдик. Наманган вилояти кўрсаткичлари нисбатан бироз қаноатланарли эди. Афтидан шунинг учун бўлса керак, шу вилоятнинг биринчи котиби ўртоқ Х. Ж. Жўраев биринчи бўлиб сўзлашга қарор қилди. У сўзининг «бисмиллоси»ни ўша давр руҳида пахтанинг аҳамияти ҳақида ваз айтишдан, И. В. Сталин сўзларидан цитаталар келтиришдан, вилоятда вужудга келган маънавий-сиёсий кўтаринкиликни таъкидлашдан бошлади.

Алексей Николаевич унинг сўзини бўлиб, «осмон»дан ерга тушириб қўйди ва йигим-теримда транспорт воситаларидан, қанор-қоплардан, сушилқалардан, ёқилгидан фойдаланишнинг ахволи, шунингдек одамларнинг далага чиқиши, меҳнат унумдррлиги, пахта пунктларининг иш графиги сингари қундалиқ энг оддий нарсалар билан боғлиқ аниқ саволларни бера бошлади. Бечора Хасан Жўраевич эса гап тополмай қолиб, қизариб, терлаб кетди.

Алексей Николаевич саволларига қоникарли жавоб олмагач, унга жиддий танбех берди ва ўтиришни буюрди. Бу ходиса фақат Жўраевга эмас, балки мажлисда иштирок этаётганларнинг барчаси учун жиддий сабоқ бўлди, муҳокамага дархол ишчанлик ва изчиллик руҳини бахш этди.

Ҳар бир вилоят бўйича ишни таҳлил қилиш ва пахта териш, топшириш графигини туздик. Алексей Николаевич пахта тайёрлашни жадаллаштириш учун зарур бўлган нарсаларни сўраб, ёзиб олди. Йигилиш охирида қискача нутқ сўзлади, ундан мамлакат раҳбарлари етиштирилган барча ҳосилни йигиб-териш олишга ниҳоятда зўр аҳамият бераётганлиги маълум бўлди.

Мажлис давомида қимдир меҳнатқашларнинг 7 ноябрь намоишини ўтказмасликни, ҳамма далада бўлишни таклиф қилди. Алексей Николаевич рози бўлмади. Байрамни муносиб нишонлашни тавсия қилди. Лекин намоиш 12.00 да тугаб, ҳамма далага пахта теришга чиқишига келишилди. Ленин майдонидаги минбарда Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси бюро аъзолари билан бирга Алексей Николаевич ҳам турди ва меҳнатқашларни табриклади.

Намоишдан сўнг унинг таклифи билан биз ҳам пахтазорга кетдик. Бирок Чиноз туманига бораётганимизда, намоишдан кейин далага кетган киши бўлиб, аслида йўл бўйларида тўдаланиб ўтириб олиб, байрамни давом эттираётган кишиларнинг бир неча гуруҳини кўрганимизда, биз билан бирга брраётган Тошкент вилоят партия кўмитасининг биринчи котиби Н. Махмудов, Тошкент шаҳар партия кўмитасининг биринчи котиби Ф. Хўжаев Алексей Никраевичдан эшитадиганларини эшитишди. Айниқса, ажрик устида ўтирганлар орасидан давангирдай бир йигит қўлида катта қиррали стакан билан

ўрнидан туриб: «Алексей Николаевич, байрам билан табр иклайман! Сизнинг соглигингиз учун, пахта режамиз юз бўлиши учун!» деганида хамминг таби тиррик бўлди.

Эртаси куни биз Косигин билан Андижон вилоятига учиб бордик ва аэропортдан обкомнинг биринчи котиби М. З. Мирзаахмедов билан бирга тўғри Избрскан туманига жўнаб кетдик. У ерда резина этик, плашч кийиб олиб, ёмгир остида далаларни кўздан кечирдик. Кайфиятимиз ёмон, хамма оч эди.

Ленин номидаги жамоа хўжалиги раиси ўрток Пиримбеков бизни бир пиёла чойга таклиф килди, Алексей Николаевич эса хохламади. Шундан мен ховлидан сатиллар ва яна кандайдир тугунларни олиб чикиб, машинамизга ортишаётганларига эътибор бердим. Бориб, булар нима, деб сўрадим. Раис жахли чикканини сездириб шундай деди: — Биз бу таомларнинг хаммасини Москвадан хўжалигимизга биринчи марта келган азиз мехмон учун тайёрлагандик. Хамон сизлар биз билан бир неча минут ўтириш-ни истамас экансизлар, хаммасини олиб кетинглар.

Мен Алексей Николаевичга раиснинг гапини ва тайёр овкатни ташлаб кетиш ўзбекларда хунук иш хисобланишини айтдим. У дархол раис олдига келиб, таклиф учун миннатдорчилик билдирди ва барча билан унинг уйига кирди.

Тайёрланган шўрва ва паловни иштаха билан едик. Алексей Николаевич дастурхон устида кувнок вазият яратди, хамма билан — ошпаз, коровул ва бошка колхозчиларгача кўл бериб хайрлашди.

У Москвага 10 ноябрда учиб кетди. Лекин кутилмаганда, 15 кундан кейин, яъни 26 ноябрда яна Тошкентга келди.

Бу гал у иссик кийиниб олган эди, тўғри чорбокка олиб боришни илтимос килди. Бетоблиги, харорати юкорилиги шундоқкина кўриниб турарди. У билан нон-чай килганимиздан кейин, А. Э. Ниёзов иккимиз кётдик. Алексей Николаевич ўша захоти ётди. Эртаси куни хам ишлай олмади. Шифокорлар юришни катъиян такиклаб, тўшакда кимирламай ётишни буюришди. Шунга карамасдан кейинги кунлари унинг талаби билан якин атрофдаги жамоа ва давлат хўжаликларида, бир нечта туманларда бўлдик. Унинг хаволи эса яхшиланмаётган эди. Грипп жиддий асорат бериши хавфи пайдо бўла бошлади. СССР Согликни саклаш вазирлиги 4-бошкармасидан шифокорлар келишиб, уни Москвага олиб кетишди.

Сталин бундан хабардор бўлиб, унинг квартирасига кўнгирок килибди, соглигини сўрабди ва: «Касал холингизда яна Ўзбекистонга учиб бориш нима учун зарур бўлиб колди?» дебди.

Маълум бўлишича, У. Юсупов 25 нрябрда Бериянинг олдига кириб, Ўзбекистонда хосилнинг анча кисми нобуд бўлиши мумкин, наинки жумхурият рахбарлари ишни эплашолмаяпти, одамлар йигим-теримга тўла жалб этилмаган, шунинг учун А. Н. Косигин яна Ўзбекистонга борса яхши бўларди, деган экан.

Берия ўша захрти Маленковга кўнгирок килиб, ёнида Юсупов ўтирганлигини, у нима деганини айтибди ва Косигин яна Ўзбекистонга борса яхши бўларди, дебди. Маленков эса Косигиннинг квартирасига кўнгирок килиб, Тошкентга боришни тавсия этибди. Алексей Николаевич рози бўлибди. Дархрл махсус тайёра буюриб, эртаси эрталаб Тошкентга учиб келибди.

Сталин бу воқеадан хабардор бўлгач, Берия ва Маленковни койибди.

Бу кишилар ҳукумат карори билан Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси биринчи котиби А. Э. Ниёзовга хайфсан эълон килганларидан кейин хам анча хижолат бўлиб

колишди. Наинки бу партия МК ва ҳукуматнинг белгиланган мақомига зид эди: ҳукумат ўз қарори билан раҳбар партия ходимини жазолаш ҳуқуқига эга эмас (бу ҳудди Ўзбекистон Вазирлар Кенгаши у ёки бу вилоят партия кўмитаси биринчи қотибини жазолагандай гап).

Нихоят, Алексей Николаевич, Тошкентда биринчи марта бўлганида, Ўзбекистонда бутун аҳоли ялпи пахта йигим-теримига жалб этилганлиги тўғрисида Маленков ва Берияга ахборот бериб турди. Пахта ва кўракни йигиш, тозалаш ва қуритиш бўйича ишлар барча жойда жадал суръатлар билан кетаётган эди. Партия ва совет ташкилотлари ишга билиб раҳбарлик қилишарди ва бутун ҳосилни йигиб-тегиб олиш учун барча чора-тадбирларни қўришарди. Фақат уларга озик-овқат, қоп-қанор, ёқилгидан дарҳол ёрдам бериш керак, деган.

Лекин Маленков ва Берия бу гаплардан Сталинни хабардор қилишмади. Натижада 20 кун мобайнида СССР Вазирлар Кенгашининг Ўзбекистон бўйича қескин ёзилган ва раҳбарлар жазоланган учта қарори чиқдики, фикримча бунинг учун асос йўқ эди. Қарорлар ишнинг боришига дуруст таъсир қўрсатолмади. Бу Сталиннинг норозилигини тугдирди.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда пахтани йигиб-тегиб олиш ва тайёрлаш ўша кунларда ВКП(б) МК ва СССР Вазирлар Кенгашининг қарори билан бўлди ва юқори доираларда маълум асаббузарликларни юзага келтирди.

Хрушчевга қайтиб шуни айтиш керакки, у 1953 йилнинг охирида Ўрта Осиёга фақатгина пахтани тор эгатларга квадрат уялаб экишни тарғиб қилиш учунгина келгани йўқ, унинг бошқа янада жиддийроқ мақсадлари бор эди. Наинки Ўрта Осиё ўзига ҳос томонлари ва мураккабликлари бўлган алоҳида, муҳим минтақа эди, у бу ерда шахсан бўлишга қарор қилди, ўшанда унинг юртимизга биринчи қилиши эди.

Аввал у Душанбега ўқиб борди. Фаоллар ва аҳоли билан ўрашиб, бу ерда раҳбарларни янгилаш керак, деган фикрга келди. Чиндан ҳам, орадан бироз вақт ўтгач, Б. Гафуров Тожикистон Компартияси МК биринчи қотиби вазифасидан озод қилинди. Москвадаги СССР Фанлар академияси шарқшунослик институтининг директори этиб тайинланди. Никита Сергеевич Тожикистондан Тошкентга катта режалар билан келди — у жумҳурият билан ҳар томонлама танишишни, биринчи навбатда кадрларни назардан ўтказишни ўйлади. Шу жумладан, ходимларнинг Юсуповга муносабатини билмоқчи бўлди.

Тошкентга келгунга қадар, у сўзсиз, Бериянинг шериклари берган гувоҳликларни ўқиган. Ҳамроқул Турсунқулов раислик қилаётган жамоа хўжалигида ва Тошкентдаги жумҳурият фаоллари йигилишида раҳбар ходимларнинг ўзи Усмон Юсуповни танқид қилиб, уни пахтачиликни механизациялаштиришга қаршилик қўрсатаётганликда, илгор ишлар йўлида ҳов бўлаётганликда ва бошқа гуноҳларда айблаганликлари, унда Ўзбекистон раҳбарлари бўлган гувоҳликларни қараб чиқишлари ва У. Юсуповни партия ва давлат масъулиятига тортишлари мумкин, деган фикр шаклланишига асос бўлди. Шу сабабли Хрушчев Москвага қайтгач, мазкур ҳужжат танишиш ва қараб чиқиш учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси раҳбарларига юборилди. Лекин мен шунга аминманки, биз — Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси бюросининг кўпчилик аъзолари Усмон акани партиядан саклаб қолиб, жазоламай ва унга янги иш бериб тўғри қилдик. 1955—56 йилларда Усмон ака директорлик қилган 4-«Боёвут» давлат хўжалигида бир неча марта бўлганман. Бу Мирзачўлнинг қок ўртасида жойлашган, бунинг устига ўша пайтдаги энг қолқон хўжаликлардан саналарди, ерларини шўр босиб қетганди. Дуруст

йўли ҳам, бинолари ҳам йўк эди. Лекин шунда мени хайратлантирган нарса Усмон аканинг боши билан ишга шўнгиб кетгани бўлган. У ўз режалари хакида шундай берилиб гапирган эдики, хўжаликни бир неча йил мобайнида энг илгор, замонавий хўжаликка айлантириш истаги билан ёнаётганлиги шундоққина билиниб турарди.

Партия Марказий Кўмитасининг декабрь (1957 й.) Пленумида мен КПСС МК Президиуми (Сиёсий бюроси) аъзоси ва КПСС МК котиби этиб сайландим. Москвага жўнаб кетишим олдидан дўстларим ва хамкасбларим рафикалари билан дала ховлимизда тўпланадиган бўлишди. Кундузи олдимга Усмон ака келди. Уч соатча гурунглашдик. У хаётининг баъзибир, хаммага ҳам маълум бўлмаган томонларини гапириб берди. Кейин Москвада кандай ишлаганлиги, у ернинг шарт-шароити, иш услуб ва методлари хакида хикоя килдилар. Ўзи илгари йўл кўйган хато ва нуксонларни айтиб, буни хисобга олишимни маслахат бердилар. Шунда унинг Москвада яхши ишлаб кетишимни астойдил истаётганлиги, самимияти менда катта таассурот колдирди.

Унинг уйига бориб, Юлия Леонидовнани олдик ва учовлашиб дўстларимиз йигилган дала ховлига келдик. Шунда у ҳам бошқалар катори таъсирли сўзлар айтиб қадах кўтарди. 1958 йилнинг ёзида К. Е. Ворошилов бошлик СССР делегацияси Зоҳир шохнинг таклифига биноан Афғонистонга борди. Бу делегация аъзолари орасида мен ҳам бор эдим. Шунда мен Афғонистон томони билан музокаралар ва расмий учрашувлар тугаганидан сўнг, Климент Ефремовичнинг ижозати билан, Афғонистон вазири хамроҳлигида мамлакатни айланиб, Бобурнинг Кобулдаги, Берунийнинг Газнадаги ва Навоийнинг Хиротдаги қабри ва макбараларини зиёрат килдим.

Афғонистон сафари тугагандан кейин делегация Тошкентга келди. Бу ерда Ўзбекистон раҳбарларининг таклифи билан К. Е. Ворошилов иккимиз икки кунга колдик, делегациянинг бошка аъзолари Москвага учиб кетишди. Эртаси куни олдимизга Мирзачўлдан Усмон Юсупов келди. Шунда Клемент Ефремович билан Усмон аканинг кучоклашиб кўришишлари жуда хаяжонли бўлди. У Мирзачўлнинг меваси, ковун-тарвузидан, иккита тўн ва дўппи олиб келибди. Уларни Клемент Ефремовичга ва менга кийгиздилар. Эски кадрдонлар узок суҳбатлашиб, бўлиб ўтган воқеаларни эслашди. У бизни хўжалигига таклиф этди. Лекин бизда бунинг учун имконият бўлмади. Аэропортда самимий хайрлашдик.

1958 йилнинг охирида менинг Москвадаги квартирамга бир киши телефон килиб, 4-«Боёвут» давлат хўжалиги ишчиси эканлигини, хўжалик директори Усмон Юсу-пов каттик касал бўлиб колганлигини, қариндошлари уни олиб кетганлигини ва хозир Тошкентдаги уйида ётганлигини айтди. Мен ўша захоти С. К. Камоловга кўнгирок кил-дим, у йўк экан. М. З. Мирзааҳмедовни ҳам топаолмадим. Жумхурият согликни саклаш вазири Рауф Соатов билан боғландим ва врачларни олиб, дархол ўрток Юсуповнинг уйига боришни ва у ердан менга кўнгирок килишни буюрдим.

Кечкурун у телефон орқали Усмон Юсупов жиддий касал эканлигини, унда гипертоник кризис рўй берганлиги — кон босими 150—210 га етиб, диабет кучайганлиги, ўпкаси шамоллаганлиги, томир уруши 120, харорати 39-] эканлигини айтди. Рафикаси Юлия Леонидовна ҳам огриб қолибди.

Соатовдан телефонни ётоқхонага олиб кириб, Мёни ўрток Юсупов билан боғлашни сўрадим. Усмон Юсупович менинг саломимга алик олиб, саволларимга жавоб бераркан, кийналиб, охиста, узук-юлук гапирарди. Унга Юлия Леонидовна билан бирга Кремлнинг Марказий шафохонасига даволаниш учун келишни таклиф килдим. Усмон ака титраган

овоз билан ташаккур билдирдилар.

Тошкент билан гаплашиб бўлгач, СССР Соғлиқни сақлаш вазирлиги 4-бош бошкармаси бошлиги, профессор А. М. Марков билан боғланиб, Усмон Юсупов ва унинг рафикасий оғир бетоблигини айтдим ва Кремлнинг Марказий шифохонасида улар учун хона ажратишни, Соатов билан алоқа қилиб туришни тавсия этдим.

Яна Тошкентга кўнгирок қилиб, жумхурият Вазирлар Кенгаши Раисининг биринчи ўринбосари Р. Г. Гуломовни квартирасидан топдим (Марказий кўмита бюросининг барча аъзолари пахта йигим-терим муносабати билан жойларда юришган эди). Ўртоқ Юсупов хақида сўз бошлаганимда, у: «Усмон Юсуповичга ёрдам беришга ҳаракат қилаяпман, лекин жумхурият раҳбарлари у кишини стационарга жойлаштириш тўғрисидаги таклифимни рад этишди» — деди.

Унга мен кўнгирок қилганлигимни Камолов ва Мирзаахмедовга маълум қилишни, Усмон аканинг соғлигини тиклаш учун ҳамма чораларни қўришни ва дастлабки имконият тугилиши биланок шифокор ва оилалари хамроҳлигида халқаро вагонда Москвага юборишни айтдим, келадиган вақти, поезд ҳамда вагон номерини олдиндан менга маълум қилишни сўрадим.

Усмон Юсупов ва Юлия Леонидовна Москвага келишди. Козон вокзалида уларни КПСС Марказий Кўмитаси Ишлар бошкармаси ва 4- Бош бошкарма ходимлари, шифокорлар кутиб олишди. «Тез ёрдам» машинасида вагондан тўғри Кремлнинг Марказий шифохонасига олиб боришди. Уларни кўргани бордим, учрашув жуда хаяжонли бўлди. Бир кун Ёдгор Насриддинова олдимга (КПСС МКга) кириб, Усмон Юсуповга 120 сўмлик жумхурият ахамиятидаги нафақа белгиланганини айтди. Эртасига Никита Сергеевич ва биз — Марказий Кўмита Президиумининг бир неча аъзолари биргаликда тушлик қилаётганимизда, мен ўртоқ Юсуповнинг касаллиги хақида гапирдим, унинг шубҳасиз хизматлари ва самарали фаолияти тўғрисида батафсил, тўхталдим, унга жумхурият ахамиятидаги нафақа ўрнига, иттифок ахамиятидаги шахсий нафақа белгиланса фойдали бўлишини таъкидладим ва буни халқ маъқуллаб кутиб оларди, деб кўшимча қилдим. Ҳамма қўллаб-қувватлади. Икки кун ўтгач, Усмон Юсуповга барча имтиёзлари ва қулайликлари билан 330 сўм ҳажмида шахсий нафақа белгилаш тўғрисида СССР Вазирлар Кенгашининг махсус қарори чиқди.

Ўртқ Юсупов шифрхонада ётганида бир неча марта брриб кўрдим. Миннатдорчилигини мамлакат раҳбарларига етказдим. Улар — Усмон Юсупов ва Юлия Лернидовна ростмана соғайишгач, нафақа белгиланганлиги тўғрисидаги қарорни олишиб, 2 ойдан сўнг Тошкентга қайтишди.

1961 йилда Усмон Юсупов янги вазифага ўтиб, Янгийўл туманида майда, иктисодий кам самарали жамра хўжаликлари асосида агросаноат комбинати тузди. Бу кишлоқ дўжалиги ва саноатни бирлаштирган мамлакатдаги биринчи комбинат эди. У ўзига хос ташаббускорлик билан атрофига фаоллар ва ишчиларни тўплаб, қарийб бўм-бўш ва ташландик жойда боғ барпо қилди. Маълум вақт ўтгач бу комбинат мева, узум, қовунтарвузнинг яхши навлари, бир неча хил мева консервалари ва бошқа маҳсулотлар етказиб берадиган йирик хўжаликка айланди.

Усмон Юсуповнинг ўлими тўғрисидаги медик олимлар О. М. Павлова, Р. А. Каценович, А. Р. Раҳимжонов, В. Ю. Шомирзаев имзо чеккан тиббий ҳулосада 27 апрель эрталаб соат 4 да унинг мия яримшарининг чап томонидаги томирларда қон тикилиб қолиши рўй берганлиги айтилган эди.

Орадан кўп ўтмай унинг рафикаси, эрининг ўрнида «Халқобод» комбинатида директор

бўлиб ишлаётган Юлия Леонидовна ҳам вафот этди.

Усмон ака, уни каёкка юборишмасин, хамма жойда халол, гайрат билан ишлади, кўлидан келган хамма ишни килди. Бирок, унинг кудратли организми такдирнинг бекарорлигини, силкинишларни, кўплаб асаббузарликларни, ўпка, буйрак шикастланиши, уч инфарктни... ниҳоят охирги зарба — мияга кон куйилишини кўтаролмади...

Агар жумхурият раҳбарлари имзо чеккан ва 1966 йил 8 майда матбуотда эълон килинган таъзияномада Усмон Юсупов шаънига айтилган ёқимли сўзлар ва ҳамду саноларнинг лоакал бир қисми тириклигида амалда ўз ифодасини топганида, эҳтимол у анча узок умр кўриши мумкин эди...

Инсоннинг юраги, Мияси ва асаблари баъзида майда-чуйдалар учун, айникса но-пок, игвогар шахсларнинг хатти-харакатлари билан жарохатланиши жуда ачинарли-дир. Усмон Юсупович билан Юлия Леонидовна эса ўз хаётлари мобайнида бундай зарбаларнинг кўпини кўришди.

Юкорида улар 1966 йил 24 апрелда белорус делегациясини қабул қилганликлари хақида айтиб ўтдим. Усмон Юсуповичнинг яқин кишиларидан бири бу қабулда бошидан охиригача бўлиб, меҳмонларни кутишда ёрдам берди.

Эртаси куни шу одам раҳбар ташкилотларга маълумот етказиб, Усмон Юсупов меҳмонларни қабул қилиш, кутиш ва уларга совгалар бериш учун давлат маблағини сарфлаб, комбинатга ва унинг ишчиларига моддий зарар етказаяпти, деган гапни айтади.

Ушбу маълумот олий раҳбаргача етказилди ва унинг номидан телефон орқали ўрток Юсуповга танбех берилиб, давлат маблағини талон-тарож қилганлигини учун жавобгарликка тортиласиз, деб огохлантиришди.

Кейин хақиқат аниқланди: Усмон Юсуповнинг бутун фаолияти мобайнидаги комбинатдан қарзи 91 сўмдан иборат экан, Юлия Леонидовна уни ўша захоти тўлади. Оила барча меҳмондорчиликларни ўз хисобидан қилган экан, тўнлар, дўппиларни эса ўғил ва қизлари беришган экан.

Бошқа бир мисол. Гаразғўйлик — маънавий кашшоклик белгиларидан биридир. Айникса, раҳбар бу иллат таъсирига берилса, ҳеч қачон одил ва катъиятли бўлолмайди. Усмон Юсупов 4-«Боёвут» давлат хўжалигида директор бўлиб ишлаганида Боёвут тумани биринчи қотиби бўлиб ишлаган А. Сардоров «далаларни ўт босиб кетибди» деган ваз билан Усмон Юсуповни партиядан ўчириш масаласини райком бюросига қўйганлигини ўша пайтда шу туманда фаол бўлган ўртокларнинг қўпчилиги яхши билишади ва хали-хали афсусланиб эслаб юришади. Ўшанда масала овозга қўйилганда биринчи қотиб ва унинг икки хушомадғўйи бир томон, бюронинг бошқа аъзолари бир томон бўлиб кетишган эди. Чунки далани ўт босди дегани, бу хали пахта режаси барбод бўлди, дегани эмасди-да.

Асли гап бошқа ёқда эди. Усмон Юсупов Ўзбекистон КП Марказий Қўмитасининг биринчи қотиби бўлиб ишлаган пайтларда А. Сардоров Тошкент вилоят Калинин тумани партия қўмитасининг биринчи қотиби бўлган, туманда ишни барбод қилганлиги учун вазифасидан четлатилган эди. Эндиликда эса «хисоб-китоб қилиш» ниятида гаразғўйлик билан У. Юсуповга «тишини қайраётган» эди. Лекин у максадига етолмади. 4-«Боёвут» давлат хўжалиги ўша йили ҳам пахтадан яхши ҳосил олди. Аммо ҳурматли одамнинг асаби қандашлиги, эзилганлиги қолди.

Ўрток Юсупов оғир бетоқ бўлиб қолганида, унинг Тошкентдаги стационарга

жойлаштирилишига эътироз билдирганларга биров рахмат айтганмикан? Еки Усмон аканинг энг сўнги илтимосини олайлик. Нега бу илтимосни бажариб, уни дўстлари ёнига дафн этиш мумкин эмас эди? Бу менга коронги. Бундай мисоллар эса анчагина. Мен У. Юсупов вафот этганлигини Болгарияда юрганимда эшитдим. Шу боисдан уни дафн этишда катнашолмадим. Оиласига таъзиянома юбордим, бу махаллий матбуотда эълон килинди.

Усмон Юсуповнинг барча ўғил ва кизлари олий маълумотли бўлишиб, турли ихтисосларни эгаллашди, оталари ва оналарининг анъаналарини давом эттириб, самарали меҳнат қилишяпти. Улар билан борди-келдим бор, учрашиб турамиз. Усмон аканинг Фарход исмли ўғли мен Сурияда элчи бўлиб ишлаганимда элчихонада таржимонлик қилган. Бошка бир ўғли — Ўлмас билан эса савдо-саноат палатаси-да бирга ишлашганмиз. Владлен Усмонович — тарих фанлари номзоди, доцент, ТошДУдаги чет эл фукарolari учун тайёрлов факультетининг декани; Фаина Усмоновна — Тошкент вилоят кишлок хўжалик бошкармасининг мутахассиси; Заира Усмоновна — кимё фанлари номзоди, неорганик кимё институтининг илмий котиби.

Маколам сўнгида Усмон ака хотирасига муносабат тўғрисида бир-икки огиз сўз айтмоқчиман.

1976 йилда Москвадаги «Молодая гвардия» нашриёти «Ажойиб кишилар хаёти» туркумида Усмон Юсупов тўғрисида 250 бетли китоб чоп этди. Ш- Рашидов бу китобни ўқиб чиқиб, муаллифлар Борис Ресков ва Геннадий Седов китобни юзаки ёзишибди, ўлканинг ўзига хос томонларини, халқининг тарихи, тили, маданияти ва анъаналарини билмасликлари сезилиб қолибди, деб норозилик билдирган экан. Хақиқатда, китобда У. Юсупов хаёти ва фаолиятининг турли босқичлари ва воқеалар бузиб кўрсатилган жойлари бор.

Шунда Шаррф Рашидовичнинг топшириги билан У. Юсупов хақида янги китоб яратишни мўлжаллашди. Шу мақсадда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Президиуми котиби А. С. Абдалини олимлар, адабиётчиларни хузурига чақириб, улар билан суҳбатлашди ва бу ишда иштирок этишни таклиф қилди. Шундан кейин унга мазкур мавзу бўйича бир нечта қимматли материалларни келтириб беришди. Афсуски, бу орада А. С. Абдалини ҳам вафот этиб, иш тўхтаб қолди, материаллар йўқолди.

Усмон Юсупов тўғрисида «Хаётнинг маъноси» деб номланган икки серияли фильм яратишди. Сценарий муаллифи боқулик драматург, «Озарфильм» киностудиясининг директори Рамз Фаталиевдир. Фильмда ўлка манзаралари, табиати, толмас дехқонлар, меҳнатқашларнинг хаёти ва фаолияти ёрқин кўрсатилган. Актёрлар, айниқса отаси ролини ижро этган Ўлмас иштиёк билан ўйнашган.

Шу билан бирга, фильм камчиликлардан холи эмас. Унда партия фаолиятига, Усмон аканинг ўзига хос бўлмаган тасвирлар бор.

Мана, мисоллар. Ховузда чўмилаётган тўрт эркак. У. Юсупов келаётганлигини кўриб, тезда сувдагн чиқишади ва енгил қийиниб, саф тортиб туришади. Юсупов уларнинг хар бири олдига келиб: «Партбилетни чиқар» дейди, улар индамай чўнтақларидан партия билетини чиқариб беришади. Юсупов уни ёнидаги хамрохига беради. У ҳаммага шундай қилади. Бу бўлмаган воқеа.

Бошка мисол И. В. Сталин ўрток Юсуповга соат совга қилиши эпизодини эслайлик. Фильмда тасвирланган ходиса хақиқатга тўғри келмайди. Ушбу воқеа бошка вазиятда ва бошка сабаб билан рўй берган.

Фильмда Ўзбекистон давлати бошлиги Йўлдош Охунбобоев ва жумхурият Вазирлар

Кенгаши Раиси Абдужаббор Абдурахмоновни кўриб, киши ўзида нокулайлик хис этади. Улар камситилган, майда эпизодларда ора-сира кўринадиган сушт одамлар бўлиб колишган.

Нихоят, Юлия Леонидовна эса кишлоки уй бекасидан жуда кам фарк килади. Аслида эса бу аёл маълумотли, маданиятли, эрига ниҳоятда вафодор, фарзандларига меҳрибон инсон, давлат арбоби бўлган. Фильмда ҳам у ана шундай акс эттирилиши керак эди. Аминманки, бизнинг кўплаб талантли ёзувчиларимиз келгусида Усмон ака хакида юксак бадий савиядаги хакконий асарлар ёзишади.

Усмон Юсупов йўл кўйган хато ва камчиликларига карамайдариҳимизнинг энг мураккаб, огир даврида жумхуриятимизни халоллик билан бошқарган, эл-юрт тинчлиги ва фаровонлиги учун бор кучи вагайратини сарфлаган, ўзидан ўнлаб шогирдлар қолдирган чўнакам улуг инсон эди. Бундай кишиларнинг хаёт йўли эса ўз халқи тарихининг бир қисми саналади ва у ёшларимиз учун ибрат бўлиши керак.

Шаҳсан мен Усмон акага шогирд бўлиш, у билан ёнма-ён ишлашиш бахтига мушарраф бўлганимдан фахрланаман.

Бир гал узок муддат давом этган чет эл командировкасидан қайтгач, Тошкентга келиб, Ўлмас билан Халқободга бордим. Усмон Юсупов оиласи билан яшаган жойдаги уй-музейда бўлиб, экспонатларини кўздан кечирдим. Эсдалиқ ёзувлари дафтарига эса қуйидаги сўзларни битдим: «Ўзбек халқининг муносиб фарзанди, хақиқий коммунист, ватанпарвар, катта оғамиз ва устозимиз Усмон Юсуповнинг порлок хотираси хамиша ёдимиздадир».

Нуриддин Мухитдинов